

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
Кафедра педагогіки та психології освітньої діяльності

Кваліфікаційна робота

магістра

**на тему Формування комунікативної культури студентів в процесі
професійної підготовки у закладі вищої освіти**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0118-з
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки
освітньої програми Педагогіка вищої школи

А.М. Банах

Керівник к.філос.н., доцент Іванова Л.С.

Рецензент к.психол.н., доцент Овсяннікова В.В.

Запоріжжя

2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра педагогіки та психології освітньої діяльності

Рівень вищої освіти магістр

Спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки

Освітня програма Педагогіка вищої школи

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

д.психол.н., проф. Н.Ф. Шевченко

« ____ » _____ 2019 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Банах Анастасії Михайлівні

1. Тема роботи Формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти

керівник роботи Іванова Лариса Сергіївна, к.філос.н., доцент

затверджені наказом ЗНУ від «30» травня 2019 року № 819-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) проаналізувати стан досліджуваної проблеми в сучасних наукових дослідженнях, уточнити сутність і структуру комунікативної культури особистості; розглянути формування комунікативної культури студента як основу професійної підготовки; визначити та обґрунтувати педагогічні умови формування комунікативної культури студентів; провести експериментальну роботу з формування комунікативної культури студентів.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
1 таблиця, 4 рисунка

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Іванова Л.С., доцент		
Розділ 1	Іванова Л.С., доцент		
Розділ 2	Іванова Л.С., доцент		
Висновки	Іванова Л.С., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-лютий 2019 р.	Виконано
2	Аналіз наукових джерел з теми дослідження	січень-березень 2019 р.	Виконано
3	Написання вступу	березень 2019 р.	Виконано
4	Написання першого розділу	квітень-травень 2019 р.	Виконано
5	Написання другого розділу	вересень-листопад 2019 р.	Виконано
6	Написання висновків	листопад 2019 р.	Виконано
7	Оформлення списку джерел	грудень 2019 р.	Виконано
8	Передзахист	грудень 2019 р.	Виконано

Студент _____ А.М. Банах

Керівник роботи _____ Л.С. Іванова

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ І.В. Козич

РЕФЕРАТ

Магістерська робота: 82 сторінки, 1 таблиця, 4 рисунка, 86 джерел, 1 додаток.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Об'єкт дослідження – процес формування комунікативної культури студентів у закладі вищої освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Методи дослідження: теоретичний аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження; спостереження, анкетування, опитування, тестування, бесіди зі студентами та викладачами, методи якісної і кількісної обробки емпіричних даних.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що визначено педагогічні умови формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти (зорієнтованість процесу формування комунікативної культури на розвиток особистості студентів; розроблення й впровадження в закладі вищої освіти курсу «Основи педагогічного спілкування»); конкретизовано рівні сформованості комунікативної культури студентів.

Практична значущість полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення процесу професійної підготовки студентів закладів вищої освіти.

Ключові слова: КУЛЬТУРА, КОМУНІКАЦІЯ, СПІЛКУВАННЯ, ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ, КОМУНІКАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ, КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА, ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦЯ, КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА ФАХІВЦЯ, ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ.....	10
1.1. Сутність комунікативної культури особистості в наукових дослідженнях.....	10
1.2. Мистецтво спілкування як основа комунікативної культури.....	25
1.3. Формування комунікативної культури студента як основа професійної підготовки.....	42
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	57
2.1. Педагогічні умови формування комунікативної культури студентів закладу вищої освіти.....	57
2.2. Результати експериментальної роботи з формування комунікативної культури студентів.....	63
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	83
ДОДАТОК.....	91

ВСТУП

Актуальність проблеми. В умовах динамічних соціальних перетворень одним з завдань вищої освіти в Україні є розвиток у випускників вищої школи здатності до адаптації на ринку праці, зокрема формування комунікативної культури молодих спеціалістів, оскільки вона є невід'ємною складовою професіоналізму кожного фахівця та умовою, що забезпечує самореалізацію особистості в суспільних відносинах.

У наукових працях з педагогіки і психології помітне посилення уваги дослідників до спілкування як важливого компонента загальної культури та однієї з умов самореалізації й досягнення життєвих цілей особистості у стосунках з оточуючими (І.О. Василенко, Т.В. Вільчинська, А. Гелен, М.Р. Гінзбург, О.Я. Гойхман, К.М. Левітан, Б.Ф. Ломов, В.С. Мерлін, М.В. Молоканов). Вагомий внесок в обґрунтування проблеми зробили Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, І.О. Василенко, Л.С. Виготський, О.Б. Добрович, О.К. Дусавицький, О.В. Петровський, які досліджували культуру міжособистісних відносин і засоби гуманізації навчального спілкування.

Сьогодні поняття «Комунікативної культури» виходить за рамки «спілкування» і є цілеспрямованим педагогічним процесом з метою формування особистості того, хто навчається в етичному, емоційному і професійному плані. В сучасному світі дане поняття включає також сучасні форми, методи і підходи, сприяючі формуванню комунікативної культури.

Комунікативна культура – предмет живого інтересу і з боку теоретиків, і з боку практиків. Проблеми спілкування дорослого і дитини, вчителя і учня, викладача і студента – ще гостріші і спірні. Реалізація цих підходів вимагає серйозної підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти, які змогли б застосовувати інформаційні і комунікаційні технології як в процесі формування спеціальних знань і умінь в області володіння сучасними інструментальними програмними засобами, так і при вирішенні своїх професійних завдань.

Останнім часом активізувались спроби вчених визначити умови й педагогічні можливості формування комунікативної культури, оскільки вона є однією з професійних цінностей сучасного молодого спеціаліста.

Аналіз філософської, культурологічної, психологічної та педагогічної наукової літератури свідчить про те, що досліджувана проблема розглядається вченими з різних аспектів, а саме: визначення рівня комунікативності учителів (К.Д. Ушинський, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський); філософії комунікації (КМ. Рідель, К. Ясперс, М. Бубер); філософсько-методологічного підходу до проблеми комунікативної культури як важливого компонента загальної культури особистості (В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко, Л.М. Коган); виявлення загальних закономірностей і механізмів спілкування (Б.Г. Ананьєв, Г.М. Андреева, Л.С. Виготський, Б.Ф. Ломов, В.М. Мясіщев, С.Л. Рубінштейн та ін.).

На сьогоднішній день формування комунікативної культури є активно досліджуваною проблемою. Їй присвячено ряд робіт, в яких реалізовано системний підхід до дослідження комунікативних умінь (Л.А. Савенкова, Т.Л. Шепеленко), визначена гуманістична сутність комунікативної культури (С.О. Сарновська), зв'язок комунікативної і педагогічної культур (М.П. Васильєва, В.М. Гриньова, Л.С. Нечепоренко), психологічні основи творчої діяльності викладача (Г.О. Балл, В.О. Моляко, С.О. Сисоєва), а також значення володіння мовою для формування комунікативної культури (Г.М. Сагач, І.І. Тимченко).

Незважаючи на значний інтерес дослідників до проблеми комунікації, питання про особливості формування комунікативної культури майбутніх спеціалістів та розвиток складових комунікативної культури, які визначають здатність молодого спеціаліста до самореалізації й адаптації у суспільних відносинах, вимагають поглибленого вивчення. Результатом досліджень має бути створення технології і методик формування комунікативної культури майбутніх спеціалістів, яким необхідна адаптація до міжособистісних відносин на робочих місцях.

Необхідність вивчити сутність педагогічних, психологічних та соціальних явищ, поєднаних поняттям «комунікативна культура», визначити місце їх у процесі формування особистості студента як майбутнього фахівця, виявити шляхи формування комунікативної культури студентів ЗВО зумовила вибір теми дослідження «Формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Об'єкт дослідження – процес формування комунікативної культури студентів у закладі вищої освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан досліджуваної проблеми в сучасних наукових дослідженнях, уточнити сутність і структуру комунікативної культури особистості.

2. Розглянути формування комунікативної культури студента як основу професійної підготовки.

3. Визначити та обґрунтувати педагогічні умови формування комунікативної культури студентів.

4. Провести експериментальну роботу з формування комунікативної культури студентів.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні про те, що процес формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у ЗВО буде здійснюватися продуктивно при дотриманні таких умов:

– зорієнтованість процесу формування комунікативної культури на розвиток особистості студентів;

– розроблення й упровадження в закладі вищої освіти курсу «Основи педагогічного спілкування».

Методи дослідження: теоретичний аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження; спостереження, анкетування, опитування, тестування, бесіди зі студентами та викладачами, методи якісної і кількісної обробки емпіричних даних.

Теоретичну основу дослідження становлять праці філософів, педагогів, психологів які досліджували: теорію культури та культурної діяльності (О.Г. Асмолов, О.І. Арнольдov, В.С. Біблер, Е.К. Бистрицький, І.А. Зязюн, М.С. Каган, Г.Г. Філіпчук, В.М. Шейко та ін); концептуальні ідеї філософії про діалогічну природу спілкування (М.М. Бахтін, В.С. Біблер, Ю.М. Лотман та ін.) та лінгводидактики про комунікативну компетентність і культуру (Ф.С. Бацевич, Л.В. Кравець, Л.І. Мацько, Н. Хомський та ін.); особливості розвитку комунікативної компетентності та комунікативних умінь майбутніх фахівців у процесі професійної підготовки (Т.О. Бутенко, С.М. Вдович, Т.А. Ганніченко, Д.М. Годлевська, Т.І. Дементьєва, В.А. Кручек, А.В. Кучер, О.М. Семенов, О.Є. Смолінська, М.В. Черезова, Т.Л. Шепеленко та ін).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що визначено педагогічні умови формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти (зорієнтованість процесу формування комунікативної культури на розвиток особистості студентів; розроблення й упровадження в закладі вищої освіти курсу «Основи педагогічного спілкування») конкретизовано рівні сформованості комунікативної культури студентів.

Теоретична значущість роботи полягає в тому, що: охарактеризовано науково-методичні засади формування комунікативної культури студентів. обґрунтовано сутність комунікативної культури фахівців як інтегрованої характеристики особистості.

Практична значущість полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення процесу професійної підготовки студентів закладів вищої освіти.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ

1.1. Сутність комунікативної культури особистості в наукових дослідженнях

Термін «культура» належить до самих багатозначних, і пояснюється це тим, що сама культура – у край складне і багатогранне явище, що виражає всі сторони людського буття. Саме тому її вивчають багато наук, кожна з яких виділяє як предмету свого вивчення одну з її сторін, формулюючи при цьому своє розуміння і визначення культури. До теперішнього часу учені налічують більше 500 таких визначень.

У вітчизняній літературі культура найчастіше розглядається як історично певний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений в типах і формах організації життя і діяльності людей, в їх взаєминах, а також в створюваних ними матеріальних і духовних цінностях [60].

Це гранично широке розуміння культури, яке може бути використане для характеристики певних історичних епох, конкретних суспільств, народностей і націй, специфічних сфер людської діяльності. У вузькому сенсі розуміють сферу духовного життя людей.

Як відзначає В.В. Садова, практично у всіх англійських визначеннях слова culture (культура) повторюється слово customs (звичаї, традиції), неодноразово уживається слово beliefs (вірування), а також словосполучення the way of life (спосіб життя) [70, с. 9].

У німецькій мові слово «культура» має наступні основні значення:

– сукупність всіх духовних, художніх, творчих досягнень суспільства як вираз високого рівня людського розвитку;

– сукупність створених в певну суспільну епоху характерних духовних, художніх, творчих досягнень (східна культура, культура епохи Відродження і тому подібне);

– витонченість, вишуканість людської поведінки, мови і тому подібне (культурна людина, культурно виражається) [78, с. 142].

Філософський енциклопедичний словник дає наступне визначення культури: «Культура – (лат. cultura) обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування, специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений в продуктах матеріальної і духовної праці; у системі соціальних норм і установ; у духовних цінностях; в сукупності відносин людей до природи, між собою і до самих собі» [83, с. 526].

Культура (лат. cultura) – рівень, ступінь розвитку, досягнутий у якій-небудь галузі знання або діяльності (культура праці, культура мови і так далі) [75, с. 562].

Категорія «культура» привертала і привертає багато дослідників глибиною свого змісту і значущістю для кожного аспекту людського життя і діяльності. Широта охоплених нею суспільних явищ викликає ефект закріплення за цим поняттям безлічі смислових відтінків, що у свою чергу накладає свій відбиток на розуміння і використання терміну «культура».

У вітчизняній культурології домінують два дослідницькі напрями. З середини 60-х років культура розглядалася як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людиною. Аксіологічна інтерпретація культури полягає в обчисленні тієї сфери буття людини, яку можна назвати миром цінностей. Саме до цього світу, з погляду прихильників цієї концепції, і застосовне поняття культури. Воно предстає як підсумок попередньої діяльності людини, що являє собою складну ієрархію значущих для конкретного суспільного організму духовних і матеріальних утворень.

Друге трактування поняття культури ґрунтується на діяльнісному підході. Культура розглядається як специфічний (культурний) спосіб діяльності, як якісна характеристика способів життєдіяльності людини – як суспільною, так і

індивідуальною. Пошуки змістовного визначення культури привели до розуміння родового способу буття людини в світі, а саме, до людської діяльності як справжньої субстанції людської історії. З цієї точки зору культура розуміється як система внебіологічно вироблених механізмів, завдяки яким стимулюється, програмується і реалізується активність людей в суспільстві, іншими словами, як спосіб, або технологічний контекст діяльності.

Є.В. Бондаревська називає третій – особистісний – підхід до визначення поняття «культура». Цей підхід полягає в розгляді культури як середовища, що вирощує та живить розвиток особистості.

У цих концепціях під культурою розуміються всі прояви людської суб'єктивності, властивості і якості, що характеризують міру культурності суспільства, культурно-історичної епохи в її людському вимірюванні: рівень свободи, утвореної, моральності, духовності людей, їх здібностей до культурного саморозвитку. Людина виступає тут як дійсний творець культури [11, с. 7].

Б.С. Єрасов виділяє наступні функції культури: 1) виробництво нових знань, норм, цінностей, орієнтації і значень; 2) накопичення, зберігання і розповсюдження (трансляція) знань, норм, цінностей і значень; 3) відтворення духовного процесу через підтримку його спадкоємності; 4) комунікативна функція, що забезпечує знакову взаємодію між суб'єктами діяльності, їх диференціацію і єдність; 5) соціалізація суспільства через створення структури відносин, опосередкованих культурними компонентами; 6) як додаткова форма соціалізації виділяється рекреативна, або ігрова, культура, що діє у відведеній для неї сфері [26, с. 75].

Таким чином, виходячи зі всіх трьох підходів до визначення культури, а саме, аксіологічного, діяльнісного і особистісного, спираючись на її функції, виділимо ті культури, що становлять, які необхідні нам для визначення поняття «Комунікативна культура»:

1. Духовні і етичні цінності, ідеали, норми.

2. Знання, уміння, навички здійснення професійної діяльності, куди входить і комунікативна діяльність.

3. Особистісні якості, здібності і відносини людини до природи, до себе і до іншого.

Всі три аспекти культури відбиваються в професійній підготовці, професійній діяльності і професійному розвитку людини.

Культура – це складний сплав ціннісних, діяльнісних і особистісних аспектів, що не має однозначного і універсального визначення, який, разом з тим, можна, проаналізувати і визначити в контексті тієї або іншої області людського життя.

Наукове наповнення терміна «комунікаційна культура» визначається змістом поняття «комунікація». Найбільш глибоке тлумачення цього терміна подане у «Філософському енциклопедичному словнику» [83]: «Комунікація (від лат. *communicatio* – повідомлення, передача) – спілкування, обмін думками, відомостями, ідеями тощо; передача певного змісту від однієї свідомості (колективної або індивідуальної) до іншої через знаки, зафіксовані на матеріальних носіях. Це соціальний процес, що відтворює суспільну структуру і виконує в ній об'єднуювальну функцію». Отже, поняття комунікації використовується для визначення загального зв'язку будь-яких об'єктів матеріального і духовного світів.

Короткий психологічний словник трактує спілкування як складний багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжуваний потребами спільної діяльності, обмін, що включає, інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини [38].

Т.І. Туркот розглядає комунікацію як аспект спілкування: комунікативна сторона спілкування, або комунікація, у вузькому сенсі того слова полягає в обміні інформацією між партнерами по спілкуванню: передачі і прийомі знань, ідей, думок, відчуттів. Інтерактивна сторона спілкування полягає в обміні діями між сторонами, що спілкуються, тобто організації міжособистісної взаємодії.

Перцептивна сторона спілкування є процес виховання і пізнання людьми один одного з подальшим встановленням на цій основі певних міжособистісних відносин [80].

Комунікація (лат. *communicatio*) – акт спілкування, зв'язок між двома або більш індивідами, засновані на взаєморозумінні; повідомлення інформації однією особою іншій або ряду осіб [74, с. 225].

Комунікабельний – схильний, здібний до комунікації, встановлення контактів і зв'язків, такий, що легко встановлює їх [74, с. 223].

Якщо ми звернемося до енциклопедичного словника, філософської енциклопедії, інших словників, то у всіх перерахованих джерелах термін «комунікація» тлумачиться як «шлях повідомлення, спілкування». Послідовно проаналізуємо два останні поняття.

Повідомлення. Поняття «повідомлення» і «комунікація» не розділяються в наукових дослідженнях, з чим ми повністю згодні.

Спілкування. Аналіз наукової літератури дозволив нам виявити суперечність, яку ми не можемо залишити нерозкритою. Немає єдності в розумінні термінів «спілкування» і «комунікація». «Комунікація» – надзвичайно широке і ємке поняття, бо це усвідомлений і неусвідомлений зв'язок, передача і прийом інформації, вона спостерігається всюди і завжди.

Прихильники єдності в тлумаченні вищеназваних понять – Л.С. Виготський, І.А. Зімня, О.О. Леонтьєв, М.Г. Рудь і ін. [18; 30; 42; 69]. Із їхньої точки зору, неправомірно зводити процес комунікації до передачі кодованій інформації від суб'єкта до об'єкту. На їх думку, комунікація носить незмінно діяльний, диалогічний характер. Ці ж риси властиві і спілкуванню. Аналогічних поглядів дотримуються і такі авторитетні зарубіжні учені, як Т. Парсонс і К. Черрі. На думку першого, комунікацію можна розглядати як спілкування, взаємодію між людьми. К. Черрі відзначає, що комунікація – це, по суті, соціальне явище, соціальне спілкування з використанням численних систем зв'язку, вироблених людьми, серед яких головним, поза сумнівом, є людська мова [84, с. 62].

Аналіз робіт М.С. Кагана і інших прихильників другого підходу, термінів, що наполягають на розділенні, «комунікація» і «спілкування», дозволив виявити дві головні відмінності названих термінів: а) спілкування має і практичний, і духовний характер, тоді як комунікація є чисто інформаційним процесом; б) спілкуванням є міжсуб'єктна взаємодія, і структура його діалогічна, тоді як комунікація – це інформаційний зв'язок суб'єкта з тим або іншим об'єктом [34, с. 108].

При зіставленні понять «комунікація» і «спілкування» стає очевидним, що для педагогічних і психолого-педагогічних досліджень спілкування – це первинне, ширше поняття.

Проаналізувавши всі ці визначення, ми прийшли до висновку, що точного єдиного визначення поняттю «комунікація» немає. Але існують два підходи до цього терміну: Комунікація у вузькому сенсі як передача інформації з використанням різних каналів і знакових систем, як аспект спілкування і комунікації в широкому сенсі – це спілкування між людьми.

Розрізняється комунікація міжособистісна, публічна, масова. Виділяються наступні основні функції комунікації: спонукальна (переконання, навіювання, наказ, прохання), інформативна (передача дійсних або помилкових відомостей), експресивна (збудження або зміна характеру емоційних переживань), фатична (встановлення або підтримка можливості комунікативного контакту).

Оскільки головний інструмент професійно-педагогічної діяльності – це педагогічне спілкування у всіх його проявах, остільки успіх роботи викладача залежатиме від рівня культури його педагогічного спілкування. Тому, використовуючи термін «комунікативна культура викладача», ми маємо на увазі культуру педагогічного спілкування і свідомо використовуємо термін «комунікація» в широкому сенсі слова, ставимо знак рівності між поняттями «комунікація» і «спілкування», а, отже, комунікативна культура викладача – це довательно, комунікативна культура викладача – це ніщо інше, як культура педагогічного спілкування.

Основна відмінність понять «діяльності» і «спілкування» полягає в тому, що діяльність схематично представлена формулою «суб'єкт – об'єкт», а спілкування – «суб'єкт – суб'єкт». Так зване «маніпулятивне» спілкування, по суті, будується за діяльнісною схемою і як таке спілкуванням не є. «У спілкуванні ж ніхто з партнерів не може розглядатися як об'єкт, оскільки кожен з них є активним суб'єктом цього процесу, що визначає його динаміку і зміст...» [64, с. 193].

Таким чином, сучасна психологічна наука розрізняє дві основні форми спілкування: у одному випадку – це засіб організації діяльності, в іншому – задоволення потреби людини в іншій людині, в живому контакті.

Особливий вид спілкування – комунікації – це педагогічне спілкування. Культивована до недавнього часу авторитарна педагогіка була виразом виключно діяльнісного підходу до педагогічного спілкування. Педагогічне спілкування було в основному засобом організації навчальної діяльності що вчать, а також засобом передачі навчальній інформації.

Отже, для виявлення суті комунікативної культури нам необхідний детальний аналіз поняття «спілкування». Спілкування багатоліке: воно має багато форм, видів. Педагогічне спілкування є приватний вид спілкування. Йому властиві як загальні риси характеристики цієї форми взаємодії, так і специфічні її прояви в освітньому процесі [30]. Тому перш ніж визначати педагогічне спілкування, розглянемо спочатку те, що характеризує спілкування як феномен в цілому.

У вітчизняній психології розвивається ідея єдності спілкування і діяльності. Простежується стійка тенденція зв'язку поняття «спілкування» з категорією «діяльність».

Проте характер цього зв'язку розуміється по-різному. Іноді діяльність і спілкування розглядаються не як паралельно існуючі взаємозв'язані процеси, а як дві сторони соціального буття людини, його способу життя [49]. У інших випадках спілкування розуміється як певна сторона діяльності: воно включене в будь-яку діяльність, є її елемент, тоді як саму діяльність можна розглядати як

умова спілкування [42]. Нарешті, спілкування можна інтерпретувати як особливий вид діяльності. Спілкування як комунікативну діяльність характеризують: Г.М. Андрєєвої, А.А. Леонт'єв, М.І. Лісиної, І.І. Риданової і багато інших дослідників. На їх думку, аспектами спілкування є: комунікативний, такий, що включає обмін інформацією; інтерактивний, такий, що передбачає організацію взаємодії; перцептивний, такий, що відображає процеси сприйняття і формування образу іншої людини і встановлення взаємодії [6; 42; 43].

Розглянемо докладніше кожен з них. Комунікація в процесі спілкування передбачає, що викладач і студент в ході спільної діяльності обмінюються різними уявленнями, ідеями, відчуттями, настроями і ін., тобто інформація не просто передається, а формується, уточнюється, розвивається.

Комунікативна функція спілкування між людьми має свою специфіку.

По-перше, спілкування – це не просто обмін або рух інформації. Тут ми маємо на увазі відносини двох індивідів, кожен з яких виступає активним суб'єктом.

По-друге, обмін інформацією передбачає взаємовплив суб'єктів, припускає психологічну дію на поведінку партнера з метою його зміни.

По-третє, комунікативний вплив можливий лише тоді, коли суб'єкти володіють єдиною або схожою системою кодування і декодування (тобто говорять на одній мові), коли знаки і закріплені за ними значення відомі всім.

По-четверте, для спілкування характерні комунікативні бар'єри, що носять соціальний або психологічний характер. З одного боку, це різне світовідчуття, світобачення, що породжує різну інтерпретацію одних і тих же понять. З іншого боку, бар'єри можуть носити чисто психологічний характер унаслідок індивідуальних особливостей особистості (соромливість, скритність, недовір'я, несумісність і тому подібне) [25, с. 13].

Педагогічне спілкування одночасно реалізує комунікативну, перцептивну і інтерактивну функції, використовуючи при цьому всю сукупність вербальних, образотворчих, символічних і кінетичних засобів.

Педагогічне спілкування по функціях буває контактне і дистанційне, інформаційне, спонукальне, координаційне, таке, що встановлює відносини взаємодії всіх суб'єктів освітнього процесу.

Воно характеризується подвійною спрямованістю, поліінформованістю, високим ступенем репрезентативності. Педагогічне спілкування утворює специфічний синтез всіх основних характеристик, що виражається в новому якісному змісті і визначається характером взаємодії суб'єктів освітнього процесу. Разом із загальними рисами, властивими всім видам спілкування, педагогічне спілкування характеризується цілим рядом специфічних рис, визначуваних особливостями тієї системи відносин, в якій знаходяться суб'єкти освітнього процесу або «педагогічної системи» [30].

Для визначення суті педагогічного спілкування важливим для нашого дослідження виявляється уявлення, що розвивається в останні десятиліття, про функціональну і рівневу організацію спілкування (Г.М. Андрєєва, А.А. Бодальов, А.Н. Леонтєв, Б.Ф. Ломов і ін.).

Ми дали аналіз поняттю «спілкування» як одному з початкових по відношенню до терміну «педагогічна комунікація». Проведений вище аналіз змісту спілкування дозволяє визначити з цих же позицій педагогічне спілкування в термінах комунікативного родового поняття. У цих же термінах проаналізуємо друге початкове, по відношенню до комунікації, поняття – «повідомлення», для чого звернемося до ретроспективного погляду на термін «комунікація».

Комунікативну діяльність визначають як взаємодію живих істот між собою і їх цілеспрямовані і активні дії з явищами і предметами об'єктивного світу і на основі обміну інформації.

З вищесказаного стає зрозумілим, що комунікативна діяльність – форма людської активності, що направлена на здійснення соціальної взаємодії людей і полягає в передачі соціально значущої інформації, обміні інформацією, організації взаємодії суб'єктів комунікації, сприйняття один одного партнерами і встановленні на цій основі взаєморозуміння.

Отже, комунікативна діяльність в процесі освіти – це діяльність, направлена на здійснення взаємодії між викладачем і студентом. Метою комунікативної діяльності є становлення правильних, педагогічно доцільних взаємин з тими, що навчаються для найбільш ефективного їх включення у взаємини з навчальною інформацією, педагогами, батьками, що оточують. В ході комунікативної діяльності викладача із студентами повинен відбуватися розвиток загальнолюдських, гуманістичних ідеалів і цінностей особистості. Глибоке розуміння і особистісне прийняття самими педагогами сучасних виховних завдань, їх постійне прагнення до вивчення ситуації взаємодії, до створення емоційно-позитивних взаємин з вихованцями виступають важливою передумовою формування позитивного відношення студентів до суспільно значущих цілей спільної діяльності.

Комунікація виділилася в самостійний об'єкт соціальних наук у зв'язку з розвитком технічних засобів передачі інформації в 20-х рр. ХХ ст.

Використання технічних засобів і одночасне ускладнення організаційних умов привели до необхідності спеціального вивчення закономірностей опосередковування інформації. Розвитку теорії комунікації сприяли, як ми бачимо, точні науки, їх виводи, одиниці вимірювання, які дають можливість розглянути під іншим кутом комунікативний педагогічний процес.

Системно-комунікативно-інформаційний підхід дозволяє визначити критерії, умови і способи ефективності комунікації на основі урахування специфіки протікання психічних процесів в умовах передачі інформації по каналу зв'язку. Для нашого дослідження це є важливим фактом, оскільки при цьому уточнюється само поняття комунікації і взаємодіючих суб'єктів як систем, тобто взаємодіють системи, що функціонально погоджуються: психіка комунікатора і психіка реципієнта (або реципієнтів). «Завдяки комунікації такі системи можуть існувати і діяти в ідентичних станах – емоційного збудження або спокійної розсудливості, неспокійної невпевненості або упевненого знання. Вони здатні мати однакові по спрямованості установки, користуватися однаковими стереотипами як матеріал мислення» [40, с. 58].

Це положення достатнє важливо для характеристики педагогічної комунікації. Очевидно, комунікативний підхід дозволяє наочно представити схему педагогічної взаємодії, що використовується в сучасній педагогіці у всьому різноманітті входних в неї ланок (джерело, ситуація, канал зв'язку, зворотний зв'язок і так далі) [30].

Зробимо спробу прослідкувати зв'язок понять «комунікація» і «культура». Комунікативна культура – це позиція особистості, що виявляється в потребі взаємодії з іншими суб'єктами, цілісності і індивідуальності, творчому потенціалі людини і його здатності підтримувати «мажорний характер» (Т.І. Гончар) комунікації, доброзичливе відношення до навколишніх суб'єктів [22].

Аналіз досліджень, що обумовлюють становлення комунікативної культури (В.А. Кан-Калік, А.В. Мудрік і ін.), дозволяє збудувати деяку ієрархію цілей: соціально-психологічних, комунікативно-організаторських, інтеграційно-комунікативних [35; 56].

У педагогічному процесі це представлено як взаємозв'язок різних етапів діяльності (наприклад, плануючого, такого, що координує і ін.). У нашому дослідженні нас цікавить педагогічний механізм розвитку комунікативної культури фахівця. Педагогічний механізм розвитку комунікативної культури, в нашому уявленні, складається навколо поняття і показників культури людини.

Варто зазначити, що становлення поняття комунікативної культури відбувалося на основі певної трансформації й переосмислення поняття «культура спілкування» як особливої системи типових за проявом емоційно-почуттєвих, раціональних і вольових поведінкових реакцій людини на конкретні соціально-значущі умови її життєдіяльності [24]. У дослідженнях з проблем спілкування (переважно педагогічного) останнього десятиріччя ХХ ст. виокремилася поняття комунікативної культури (Л.В. Агафонцева, В.С. Біблер, І.І. Зарецькая, С.Ю. Курганов, В.В. Соколова, Т.Б. Старостіна, яке увійшло в науковий обіг. Невпинне зростання наукових пошуків у напрямі його дослідження свідчить, що комунікативна культура є однією з визначальних

властивостей сучасної людини, оскільки займає провідне місце в загальнокультурному і професійному становленні особистості.

Сучасні філософські дослідження переконують, що комунікативна культура з чинника, який супроводить процес соціальної взаємодії, перетворюється на один із провідних чинників досягнення соціальної стійкості й упорядкованості завдяки його стабілізуючому впливу на комунікативні процеси. Саме культурне наповнення надає цьому феномену поліфункціонального характеру. Філософський зміст поняття «комунікативна культура» полягає в специфічному прояві соціальної культури, що характеризується «людським виміром» суспільних і міжсуб'єктних відносин і спрямований на взаємозбагачення індивідів засобами інформаційного обміну, взаємотрансляції знань, розповсюдження позитивного досвіду спільної життєдіяльності [72, с. 9]. Комунікативна культура в умовах інформаційної цивілізації стає метою (культура діалогу), підґрунтям (взаєморозуміння), засобом регламентації (культура ділового й повсякденного спілкування) комунікативних процесів. Разом з тим вона виражає специфіку тенденцій сучасного інформаційного суспільства та розглядається як «інтеріоризовані патерни рапортних взаємодій на вербальному й невербальному рівнях репрезентації особистісних потреб» [71, с. 39]. Крім того, комунікативна культура відображає позицію особистості щодо потреб взаємодії з іншими, реалізації творчого потенціалу в здатності підтримувати комунікативну взаємодію тощо.

Незважаючи на те, що поняття комунікативної культури знаходиться в стадії формування, в сучасних науково-педагогічних дослідженнях, морально-етичний, творчий.

У психолого-педагогічній літературі комунікативна культура розглядається як: частина культури особистості (А.В. Мудрик, В.І. Саф'янов); складова професійної культури фахівця (В.С. Грехнев, І.І. Зарецкая, В.О. Сластьонін); комунікативний аспект професійної підготовки (Н.В. Кузьміна).

У такому контексті комунікативна культура особистості постає як система її внутрішніх ресурсів, необхідних для ефективної комунікації у процесі міжособистісної взаємодії та включає комплекс певних комунікативних якостей, завдяки яким особистість запобігає виникненню труднощів і прогнозує результативність міжособистісної взаємодії, в тому числі професійної.

Поняття «комунікативна культура» характеризує сутність спілкування як систему взаємодії, стосунків, контактів тощо, визначає його як цілісне суспільне й духовне, зокрема психологічне й моральне утворення, яке за змістовим наповненням наближається до комунікативної етики (системи моральних принципів, норм і цінностей, покликаних надавати міжособистісним та загальносуспільним взаєминам гуманістичного значення) і забезпечує, передусім, успішну адаптацію людини до соціального середовища. Комунікативна культура відображає ступінь соціальної активності особистості, суспільну значущість норм її поведінки, застосування відповідних засобів комунікативної діяльності. В основу комунікативної культури покладається загальна особистісна культура, виражена в системі потреб, соціальних якостей, стилю діяльності та поведінки людини. Як засіб формування особистості, комунікативна культура ґрунтується на пізнанні її адаптивних можливостей, які допомагають людині діяти відповідно до культурних стандартів значущого для неї оточення. Викладене дає підстави для висновку, що комунікативна культура повною мірою включає сутнісні особистісні характеристики (здібності, знання, вміння, навички, ціннісні орієнтації, установки, особливості характеру) і є необхідною умовою успішної реалізації особистості, в тому числі у професійній сфері [68].

Таким чином, комунікативна культура є сукупністю норм, способів і форм взаємодії і несе в собі кращі зразки і цінності поведінки. Культурний компонент комунікації пов'язаний з системою еталонів і уявлень особистості, які включаються в момент взаємодії з іншими суб'єктами.

У дослідженнях М.Г. Рудь комунікативна культура представлена як:

– здібність до узгодження і співвідношення своїх дій з іншими, ухваленню і сприйнятливості іншого, підбору і пред'явленню аргументів, висуненню альтернативних пояснень, обговоренню проблеми, розумінню і пошані думок інших і на основі цього до регулювання відносин для створення спільності що навчаються в досягненні єдиної мети діяльності;

– потреба в іншому, в розширенні меж комунікацій, зіставленні точок зору, уміння стати на позицію тих, що навчаються;

– готовність до гнучкої тактової взаємодії з іншим, до діяльності рефлексії, до проектування комунікативних умінь і застосування їх в новій ситуації [69, с. 31].

Як функції комунікативної культури по відношенню до людини (услід за І.І. Тимченко) ми виділяємо:

1) інтеграційну (комунікативна культура робить педагогічну особистість членом науково-педагогічного суспільства, інтегрує його в соціально-наукове співтовариство);

2) диференціюючу (педагогічна особистість включається в педагогічний процес як яскрава індивідуальність, охоча і здатна вести рівноправний діалог з науковим суспільством);

3) сенсожиттеву (за допомогою комунікативної культури викладач знаходить самого себе, будує стратегічну ієрархію цінностей, на її основі здійснює нове породження миру) [78, с. 142].

Цікавою видається структура комунікативної компетентності, запропонована С. Кормієр [86]. Вона включає когнітивний, емоційно-оцінний і поведінковий компоненти. Перший, окрім знання мови, передбачає знання теорії та психології спілкування, правил ділового етикету, засобів впливу на аудиторію й формування іміджу, прийомів налагодження, підтримки і завершення мовленнєвого контакту для досягнення певної мети. Водночас цей компонент характеризує адекватну орієнтацію фахівця щодо себе, партнерів, ситуацій професійного спілкування і конкретних комунікативно-професійних цілей, а також знання ним нормативно-проектної та політично орієнтованої

комунікативної культури. Емоційно-оцінний компонент свідчить про комунікативні установки фахівця, мотиви вибору професії, інтерес до неї, сприйняття себе та інших. Поведінковий – розкриває уміння використовувати техніки спілкування, кодувати і декодувати повідомлення за вербальними і невербальними каналами комунікації, визначає рівень ситуативної адаптивності у професійно значущих ситуаціях. У ньому виявляються також уміння справляти враження і впливати на співбесідника.

Спираючись на сучасні дослідження у сфері спілкування, взаємостосунків і взаємодії суб'єктів і об'єктів, у структурі комунікативної культури можна виділити такі складові:

- світоглядна складова: система поглядів, переконань, принципів, знань і цінностей, етичних і естетичних норм;
- мотиваційна складова: мотиви комунікативної поведінки, комунікативні установки, професійна спрямованість;
- власне комунікативна складова: комунікативні вміння і навички (вербальні, невербальні), культура і змістовність мовлення;
- емоційно-вольова складова: емпатія, тактовність, витримка, толерантність, почуття гумору;
- конструктивна складова: адекватне сприйняття і самооцінка, гнучкість, рефлексивні здібності, здатність прогнозувати розвиток взаємостосунків і взаємодії.

Отже, вимоги культури передбачають культурологічну діяльність, в результаті якої відбуваються позитивні перетворення в різних сферах суспільства (соціальной, економічній, духовній), тобто створюються цінності культури.

У структурі спілкування виокремлюємо зміст (комунікацію) і форму (взаємодію). Різновиди комунікативної діяльності: об'єктом комунікативної діяльності є інша людина як особистість; у процесі комунікативної діяльності кожна сторона виступає і як об'єкт, і як суб'єкт комунікативної діяльності; продукт комунікативної діяльності – образ іншої людини.

Комунікативна культура і компетентність, емпатія, толерантність є тими характеристиками, які потрібні кожному фахівцю, щоб оптимально організувати власну професійну діяльність. Володіння комунікативними вміннями визначають рівень сформованості у фахівця комунікативної культури. Ефективність професійної діяльності майбутнього фахівця значною мірою зумовлена не тільки здібностями людини, індивідуальними стійкими якостями особистості, рівнем сформованості професійних умінь та навичок, але й «суб'єкт-суб'єктними» відносинами в будь-якому виді діяльності.

Виходячи з вище сказаного, термін «комунікативна культура» розуміється і використовується нами як збагачення, вдосконалення нематеріального життя, високий ступінь розвитку акту передачі, повідомлення цього життя, заснованого на взаєморозумінні, що легко встановлюється.

З'ясування філософського, культурологічного, психолого-педагогічного змісту поняття комунікативної культури, визначення її сутності в контексті формування у фахівців, а також виявлення взаємозумовленості та взаємозалежності розвитку понять «культура спілкування» і «комунікативна культура», дають підстави визначити спілкування системотвірним чинником комунікативної культури.

1.2. Мистецтво спілкування як основа комунікативної культури

Зростання ролі людини закономірно зумовлює й вимагає виховання у майбутніх фахівців нових якостей професійного спілкування, у світі положень Болонського процесу розглядаючи його як підґрунтя всієї навчально-виховної системи, оскільки воно пронизує й пов'язує в єдине ціле усі складові моделі майбутнього фахівця нинішнього століття як професіонала й особистості. Соціальне становлення особистості як продукту природи і суспільства відбувається в суспільному оточенні, що зумовлює прагнення кожної людини до спілкування, основним засобом якого є мова.

Спілкування є не лише важливою духовною потребою особистості як соціальної істоти, а й головним інструментом, що забезпечує її взаємини з іншими людьми. Завдяки йому реалізується взаємодія людини з об'єктивним світом. У процесі міжособистісного спілкування здійснюється взаємний обмін видами діяльності, їх засобами і результатами, уявленнями, ідеями, установками, інтересами, почуттями тощо. У ході спілкування складаються стосунки з іншими людьми. Крім того, у спілкуванні людина характеризується, передусім, своїми бажаннями, цілями, інтересами, що складають її переконання. Історія людства дає безперечні докази визначального впливу суспільних, загалом міжлюдських стосунків на характер розвитку особистості, напрям її самореалізації, формування її духовного світу. Спілкування потребує від особистості вміння орієнтуватися в різноманітних, навіть суперечливих ситуаціях, здійснювати пошуки шляхів розв'язання багатьох проблем [68, с. 60].

Людська потреба у спілкуванні розвивається від простих форм, таких, як потреба в емоційному контакті, до складніших, які виявляються у співробітництві, інтимно-особистісному спілкуванні тощо. З огляду на це спілкування розуміють як міжособистісну та міжгрупову взаємодію, основу якої становлять пізнання одне одного і обмін певними результатами психічної діяльності – інформацією, думками, почуттями, оцінками тощо [85, с. 77]. У такому контексті категорія спілкування набуває особливої значущості й потребує більш детального розгляду як підґрунтя дослідження комунікативної культури.

Спілкування не можна віднести до складного і тим більше слабо вивченому процесу комунікації. Всі ми без особливих ускладнень спілкуємося між собою, впливаємо один на одного, з дитинства володіємо мовною діяльністю, як головним засобом спілкування. І, проте, багатоплановий характер спілкування, що включає різноманіття функцій і сторін, вербальну і невербальну комунікацію, є серйозним предметом наукових досліджень ученими різних напрямів. Ґрунтуючися на аналізі літературних джерел,

спробуємо розкрити структуру функції ділового спілкування, показати шляхи підвищення його ефективності.

У спілкуванні реалізуються стосунки людини з об'єктивним світом. Г.М. Андрєєва підкреслює, що в реальному спілкуванні виявляються не тільки емоційні приязнь чи неприязнь людей один до одного як показник їхніх міжособистісних стосунків, але втілюються й суспільні, або безособові за своєю природою, стосунки. Місце людини за межами міжособистісних зв'язків, у ширшій соціальній системі, визначається не очікуваннями індивідів, що з нею взаємодіють, а потребує певної побудови системи її зв'язків. Цей процес також може реалізуватися лише у спілкуванні [5, с. 65]. Це означає, що без спілкування просто не мислиться людське суспільство.

Спираючись на результати тривалого обстеження американськими психологами психічних якостей декількох тисяч людей різного віку, В.В. Рибалка називає здатність до спілкування найважливішою соціальною і професійною здатністю і пропонує розглядати комунікативні якості як умову спільної трудової діяльності в контексті діяльнісного виміру структури особистості. Спілкування, як підструктура, знаходиться на її вершині та включає такі компоненти:

- потреба і мотиви спілкування;
- власне обмін інформацією (комунікація) у монологічній, діалогічній чи полілогічній формі, за допомогою вербальної, образної, жестової систем, під час використання рідної, іноземної чи професійної мов;
- взаєморозуміння партнерів спілкування (перцепція) з його механізмами рефлексії, ідентифікації тощо;
- взаємодії (інтеракції) між сторонами спілкування на основі рольового очікування, почуття такту тощо;
- емоційно-почуттєвий супровід міжособистісного спілкування на основі симпатії, антипатії та емпатії [65, с. 45].

Аналіз наукової літератури свідчить, що спілкування розглядають як: компонент життєдіяльності; засіб передачі суспільного досвіду і залучення до

культури; взаємодію об'єктів; спосіб пізнання суб'єктивного світу інших людей; процес. Більшість авторів дотримуються думки, що спілкування може бути одночасно процесом взаємодії та інформаційним процесом, ставленням людей один до одного та процесом їхнього взаємовпливу, процесом співпереживання і взаєморозуміння [68].

У сучасній психології спілкування часто розглядається як синонім поняття «взаємодія», в умовах якої безпосередня чи опосередкована дія суб'єктів один на одного породжує їхню взаємозумовленість [23, с. 21]. Тобто змістом будь-якої взаємодії є зв'язок, обмін (діями, предметами, інформацією тощо) і взаємний вплив, а її складовими – взаєморозуміння, взаємодопомога, співпереживання.

З'ясування сутності спілкування, його специфічних особливостей і психологічних аспектів слугує підґрунтям для реалізації та поліпшення стосунків з іншими людьми, що, в свою чергу, матиме позитивний вплив на ефективність професійної діяльності. У процесі міжособистісної взаємодії людині потрібно володіти різноманітними способами й засобами спілкування, знати етичні та психологічні правила їх застосування. Успішна професійна взаємодія неможлива без творчого підходу до кожної ситуації й потребує добору відповідних вербальних конструкцій та невербальних сигналів, що їх супроводжують. Тут яскраво виявляються функції спілкування як провідної ознаки комунікативної культури: інформаційно-комунікативна, регулятивно-комунікативна та ефективно-комунікативна [79, с. 21]. Перша прямо чи опосередковано пов'язана з людською діяльністю, яка є більш результативною під час постійного обміну інформацією. Друга характеризує спілкування як таке, що сприяє виробленню правил поведінки на основі засвоєння її мотивів і цілей, усвідомленому контролю власних вчинків з урахуванням особистісних цінностей. Таким чином у спілкуванні людина самоідентифікується, набуває навичок саморегуляції. Завдяки ефективно-комунікативній функції спілкування створює психологічну розрядку, дозволяє знизити рівень емоційної напруженості під час взаємодії.

Отже, спілкування, як важливу форму суспільного буття, умову життєдіяльності людей, спосіб їх об'єднання, вважаємо системотвірним чинником комунікативної культури фахівців сфери обслуговування, який визначає свідоме і розумне ставлення до використання усіх його особливостей, функцій та видів у професійній діяльності.

Спілкування, як взаємодія двох або кількох суб'єктів, є умовою включення людини в соціум і культуру та ґрунтується на потребі людини в людині. Для того, щоб мати можливість адекватно й осмислено діяти в інформаційно-комунікативному суспільстві, людині потрібно знайти своє місце у його життєвому просторі. Основним засобом зв'язку у ньому є спілкування, без якого особистість важко назвати соціальною істотою.

Стосовно комунікативної культури особистості основу її формування становить досвід спілкування. Як соціальний досвід, він включає інтеріоризовані норми й цінності культури, а як індивідуальний – ґрунтується на індивідуальних комунікативних здібностях і психологічних подіях, пов'язаних із спілкуванням у житті особистості [59]. Динаміка цього досвіду полягає у процесах соціалізації та індивідуалізації, що реалізуються в спілкуванні та забезпечують соціальний розвиток людини, а також адекватність її реакцій на комунікативні ситуації.

У закладі вищої освіти для науково-педагогічного працівника мистецтво спілкування є найважливішою професійною межею, оскільки головним засобом реалізації навчання і виховання виступає комунікація. І, отже, від рівня розвитку у викладача комунікативних здібностей багато в чому залежить ефективність його роботи.

Педагог в своїй діяльності повинен реалізувати всі функції спілкування – виступати і як джерело інформації, і як людина, що пізнає іншу людину або групу людей, і як організатор колективної діяльності і взаємин [35]. Обмін інформацією досягається завдяки мовній діяльності, а точніше – мові як засобу спілкування. Мовна (вербальна) комунікація має ряд психологічних особливостей, облік яких полегшує досягнення мети спілкування, «засвоєння

передаваної інформації, виховує мовну письменність у майбутніх фахівців, дисциплінує їх мислення» [33, с. 49].

Обмін інформацією відбувається в різних формах і умовах. У діяльності викладача важливе місце займають не тільки уроки, але і публічні виступи. Причому, публічні виступи у формі лекцій продовжують залишатися центральною ланкою навчання і вимагають від викладача ретельнішої підготовки.

Лекція (лат. *lectio* – читання) визначається як «цілісно оформлений мовний твір публічної адресованості на наукові теми, що володіє стійкими, такими, що повторюються і відтворними ознаками, загальнозначущими для носія мови» [60, с. 184].

До цих ознак відносяться:

- вид спілкування – пояснювальний монолог, що включає аналіз фактів, виділення їх істотних ознак, зіставлення з іншими фактами з метою встановлення узагальнювальних висновків;
- мета лекції – передати знання так, щоб вони були засвоєні;
- чітке трьох приватне розчленовування: на початок, середню частину і кінцівку;
- порційна подача матеріалу, що дає можливість її письмової фіксації слухачами;
- зорова наочність пояснення за допомогою креслень, графіків, таблиць і т.д.;
- підготовлений характер, тобто лектор має чіткий план лекції або весь її текст, що не виключає елементів імпровізації в лекції, пов'язаних з наявністю адресата в аудиторії;
- тимчасова протяжність;
- велика кількість контакто-встановлюючих засобів, що направлені на діалогізацію монологу [60, с. 185-186].

Ми зупинимося на основних психологічних механізмах ефективності педагогічної дії при читанні лекцій. Багато хто вважає, що уміння публічне

виступати – це дар природи. Звичайно, при функціональних і, тим більше, органічних порушеннях мовної діяльності добитися ораторської майстерності важко, а деколи і неможливо.

Але при наполегливості в оволодінні технічними і психологічними прийомами ораторського мистецтва будь-яка людина може оволодіти увагою аудиторії і достатньо успішно виступати. Для цього важливо усвідомити, що публічну мову не можна розглядати тільки як спосіб передачі інформації в процесі односторонньої дії оратора на слухачів.

Завдання виступаючого – дати вторинну логічно впорядковану інформацію, допомогти слухачам розібратися в потоці первинної інформації, що дозволить йому найправильніший аналізувати почуте і викличе інтерес до самостійної пізнавальної активності.

Якщо лектор ставить проблемні завдання, якщо більшість слухачів приймають навіть обмежену активність в їх рішенні, то в аудиторії створюється справжній контакт.

По-перше, лекція повинна нести наукову інформацію, пропонувати аудиторії якісь нові відомості про предмет міркування, тобто бути нормативною. Спираючись на єдину наукову основу вирішення змісту теми, лектор зобов'язаний в кожному виступі знаходити нові повороти проблеми, допомагаючій конкретній аудиторії отримати додаткову інформацію.

По друге, в педагогічній дії слід враховувати тенденції розвитку суспільства, які обов'язково накладають відбиток на мислення людей. Якщо в публічному виступі виявляються суперечності установкам, що склалися, то свідомість людей відкидає цю інформацію як не відповідну їх досвіду. В результаті різкого знижується продуктивність сприйняття лекції слухачами. От чому принцип об'єктивності, заснований на глибокому розумінні законів суспільного розвитку, виступає в діловому спілкуванні як важливий психологічний засіб формування переконань.

Встановлено, по-третє, що інформація, витікаюча від лектора, повинна задовольняти так звані «психологічні потреби» слухачів. Саме потреби, а не

швидкоплинні настрої даної аудиторії. Якщо ці потреби не задовольняються, слухачі шукають інші джерела і створюють свою інформацію у вигляді чуток. З цього виходить, що зміст лекції повинен відображати рівень інформованості аудиторії і її ціннісні орієнтації. Інакше кажучи, будь-який лектор повинен на ділі реалізувати принципи гласності, показати зв'язок з життям, врахувати реальні запити слухачів, що і дозволить зняти «смісловий бар'єр» в сприйнятті лекції.

Вказані найбільш загальні вимоги до змісту лекції реалізуються з урахуванням психологічних особливостей мовної діяльності. На перше місце по силі сприйняття мови слід поставити її емоційність.

Емоційність мови досягається комплексом умов. Живим, яскравим може бути тільки власне слово. Слово, яке народжене творчою силою розуму лектора, глибокими знаннями висловлюваної проблеми, твердими переконаннями. Саме глибокі знання, ерудиція і переконаність лектора є визначальними умовами емоційності мовної діяльності. При цьому істотну роль грає хороша дикція, тобто чисте і ясне звучання кожного звуку, чітка вимова слів.

Важливою умовою виразності мові є її темп і тон. Як повільний, так і швидкий темп стомлюють аудиторію і гасять щонайменший стимул до мимовільного сприйняття. Великі паузи між словами і тональна однорідність додає лекції монотонність, що усилює аудиторію. Але і швидка мова, хоча і сприймається аудиторією краще, також утрудняє сприйняття і вимагає прояву напруженості із-за надмірно великого потоку інформації. Зазвичай ми говоримо із швидкістю 110–130 слів в хвилину. Для лекції бажано вимовляти приблизно 100–110 слів в хвилину, але при цьому слід прискорювати або уповільнювати темп, залежно від значущості тексту: виводи і визначення даються в повільнішому темпі, ніж виклад фактів і розкриття змісту відомих понять. Шляхом зміни темпу мові досягається інтонаційна виразність, яка може підсилити увагу слухача до найбільш важливих положень виступу.

На емоційну виразність роблять помітний вплив так звані невербальні компоненти комунікації, тобто міміка, жести, інтонація, поза, сміх, сльози, контакт очима і так далі. Вони виконують функції виділення головного, передають емоції і відчуття того, що говорить. Більшість невербальних компонентів мови є індивідуальними і мимовільними, і лише досвідчений лектор може користуватися ними цілеспрямовано [49].

На друге місце по значущості мовної дії слід поставити письменність і логічну стрункість мови. Хороша загальна підготовка слухачів вимагає від лектора правильно, література виражати думки. Якщо ж в лекції допускаються неправильні наголоси, відсутнє стилістичне багатство, то це різко знижує авторитет лектора. Культура мови означає уміле, вільне використання всіх засобів і виразних можливостей літературної мови.

З сказаного видно, що ефективність лекції або виступу прямо пропорційна ступеню включеності виступаючого і слухачів в інформаційне спілкування. І це залежить як від змістовності і інформативності лекції, так і методів її викладу. При цьому істотну роль грає відношення аудиторії до лектора, його привабливості, авторитетності. У методичному плані слід мати на увазі стійкість першого враження про лектора. Його оцінка аудиторією і формування образу в колективній свідомості починається із сприйняття зовнішності і закінчується проникненням у внутрішній світ виступаючого. Слухач, склавши про лектора плотське уявлення, дає психологічну інтерпретацію його особистості. Все це разом і визначає відношення слухачів до лектора і до його виступу.

Звичайно, мистецтво спілкування і його функції яскравіше виявляються при вирішенні конфліктів, в індивідуальних і колективних бесідах, що протікають у формах дискусії, полеміки, суперечок.

У діяльності педагогічного працівника всього більшого поширення набувають активні форми спілкування, що вимагають вищої культури і коректності. Уміння вислуховувати співбесідника, розуміти його, щиро переживати за опонента вимагають від педагога витримки, здатності

регулювати свій емоційний стан. Не можна допускати так званого ролевого спілкування, коли з позицій своєї посади викладач надмірно категорично висловлює свою думку, деколи з металевим відтінком в голосі. Студент, розуміючи різницю в займаному положенні, може зовні прийняти ваше міркування, але в глибині душі він залишиться на колишніх позиціях і в стані незадоволеності спілкуванням.

Взагалі, відкритий показ будь-якою людиною своєї переваги в знаннях проблеми, в своїй ерудиції утрудняє контакт із співбесідником. І, навпаки, особистісний підхід в спілкуванні, прояв зацікавленості до бесіди і до співбесідника, аргументована, правдива відповідь навіть з негативним результатом не залишає розчарування від спілкування.

У педагогічній діяльності часто доводиться спілкуватися із студентами на неприємні для співбесідника теми. У такому разі психологи рекомендують почати бесіду з нейтральних, а краще за позитивні чинники, пов'язані з діяльністю реципієнта. Це дозволяє сформувати позитивну установку на подальше сприйняття інформації.

Детальніше ми зупинимося на тактиці спілкування при дозволі спірних питань, розглянемо спілкування як міжособистісну взаємодію.

Ділове спілкування в конфліктних ситуаціях вимагає від співбесідників високої загальної культури, оскільки емоційна сфера людини забарвлює всю його психічну діяльність, включаючи і мислення. Тому в стані збудження що спілкується важко об'єктивно оцінювати обговорювану інформацію, що часто переноситься на сприйняття особистості і формує неприйняття один одного. У таких випадках конфлікт посилюється і залучає до своєї орбіти інших членів колективу, додає психологічному клімату напружений характер. В зв'язку з цим, для педагогічного працівника зростає необхідність знань соціально-психологічних законів формування і функціонування міжособистісних відносин, що складаються в процесі спільної трудової діяльності людей і способів спілкування при дозволі виникаючих суперечностей.

Такі взаємозв'язки і взаємовплив протікають на тлі соціального контролю, який здійснюється на основі моральних норм, прийнятих в суспільстві, і який забезпечує корекцію поведінки, якщо ці норми порушуються, включаючи механізми соціального контролю (засудження, покарання або просто несхвалення). При цьому істотну роль грають так звані ролеві очікування. Хоче того людина чи ні, але ті, що оточують чекають від нього поведінки, відповідної прийнятим зразкам. І якщо ролеві очікування не виправдаються, між співбесідниками виникає психологічна напруга і, навпаки, відповідність слова і поведінки взаємодіючих людей, приписуваним очікуванням один одного, забезпечує успішність спілкування. Ось таке уміння людини безпомилкове приписувати іншим очікування того, що вони готові прийняти, називається тактом. Це не означає, звичайно, що тактовна людина у всіх випадках повинна слідувати очікуванням, що передбачаються. При розбіжності принципів і переконань тактовна людина вступає в суперечності, але робить це коректно, без образи і приниження особистості. Частіше ж ігнорування приписуваних очікувань веде до нетактовності, під якою розуміється деструкція очікувань в процесі спілкування, що порушує взаємодію співбесідників.

У педагогічній роботі порушення такту в спілкуванні приводить до украй небажаних наслідків – прихованих або відкритих конфліктів, падіння авторитету педагогічного працівника. Поведінка, не відповідна ролевим очікуванням, приводить до міжособистісних конфліктів, що у свою чергу негативно позначається на психологічному кліматі колективу.

Під груповим конфліктом розуміється зіткнення різних тенденцій в міжособистісних відносинах, пов'язаних з вираженими негативними станами його учасників. У суб'єктивному плані будь-який конфлікт оцінюється людиною негативно, оскільки при цьому виникає психологічна напруга (стресовий стан), яка при тривалому протіканні з невідомим результатом негативно впливає не тільки на життєдіяльність організму, але і характер особистості.

Разом з тим, кожен педагог повинен знати, що в об'єктивному плані конфлікт як різновид прояву суперечностей є джерелом розвитку. У основі цих суперечностей можуть бути наочно-ділові розбіжності, сприяючі активізації спільної діяльності, вирішенню суспільних завдань, зближенню точок зору.

У поглядах вчених на проблему конфліктів деколи виявляються дві протилежні лінії: у одних випадках виявляються обґрунтування концепції конфліктів як неминучого прояву групового життя, в інших – вважають, що за допомогою психологічних засобів можливе повне усунення конфліктних ситуацій шляхом оптимізації міжособистісних відносин і підвищення психологічної письменності.

Існують різні способи зняття психічної напруги: принесення вибачень і поведіння з проханням про прощення; перемикання одного або обох суб'єктів конфлікту на інші види діяльності; надання кожному з них можливостей для докладного пояснення своєї позиції і своїх поглядів на предмет конфлікту, а також права на свою особливу точку зору; демонстрація симпатії суб'єктам конфлікту, готовності проявити до них увагу і подати підтримку [45].

Як способи вирішення конфліктів ряд педагогів пропонує використовувати такі, як гумор, визнання достоїнств суб'єкта конфлікту, компроміс, третейський суд, обопільний аналіз і ін. Грамотний дозвіл конфліктів – одна з умов створення нормальної психологічної атмосфери.

Наші дослідження виявили, що при високому авторитеті керівника колективу різко знижується кількість конфліктних ситуацій, як по вертикалі, так і по горизонталі. У цьому, поза сумнівом, позначається так званий «ефект ореолу» [60], що породжується престижністю керівника. «Престиж – це міра того, наскільки підлеглі (або співробітники) визнають перевагу керівника в його здібностях, знаннях і уміннях». В ході досліджень виявилось, що психологічна письменність керівника дозволяє у багатьох випадках уникнути переростання суперечностей в гострий, а іноді і в тривалий конфлікт.

Виявилось, що в конфліктних ситуаціях вирішальне значення має не сам факт розбіжності, а швидше характер спілкування і способи вирішення виниклих протиріч. Грунтуючися на вивченні досвіду кращих керівників педагогічних, студентських колективів, можна з упевненістю сказати, що при вирішенні конфліктів вирішальне значення мають переговори з конфліктуєчими сторонами або опонентами.

Закони психології диктують умови ведення переговорів, і вони повинні бути динамічними, не тривалими. Це правило, на жаль, дуже часто порушується, оскільки напруженість переговорів не завжди дозволяє реально оцінювати перебіг часу. Внаслідок цього, виникає стан психологічної стомленості, що визначає тимчасова байдужість до результатів бесіди. Не слід засмучуватися, якщо вперше бесіда не привела до остаточного усунення суперечностей. Важливо, щоб співбесідники пішли з відчуттям готовності до подальших контактів. От чому переговори повинні закінчуватися на позитивній ноті. При підведенні підсумків керівник повинен підкреслити корисність такої бесіди і виразити упевненість в тому, що її результати наблизили ситуацію до вирішення конфлікту. З психологічної точки зору цей прийом впливає на формування позитивних установок по відношенню до майбутніх переговорів, виключає песимізм і невіру в можливість стабілізації відносин.

Таким чином, попередній аналіз конфліктної ситуації, обдумана поведінка під час переговорів з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей співбесідників є одним з важливих засобів вирішення постійно виникаючих протиріч і вдосконалення соціально-психологічних відносин в трудовому колективі. На думку англійських управлінців М. Вудкока і Д. Френсіса, ефективний дозвіл конфліктів пов'язаний з умінням керівників переконувати людей, знаходити єдино вірні аргументи, строго дотримувати єдність слова і справи [17].

Керівник і члени колективу в цілому повинні відчувати, як слід передати інформацію, якщо її сенс і без того сильно впливає на емоційну сферу людини,

тобто виховані люди повинні володіти рефлексією, мистецтвом педагогічного спілкування.

Характер конфліктів і ефективність їх дозволу багато в чому залежить від знання закономірностей внутрішньогрупової диференціації в навчальному колективі. У організації будь-якого колективу важливим елементом виступають ті багатообразні зв'язки, в які вступають люди в процесі спільної навчальної діяльності.

Мистецтво спілкування, як і всяке мистецтво взагалі, зв'язане з емоціями, відчуттями, переживаннями. Але в ситуації критики ці особливості спілкування виявляються особливо гостро. Для будь-якого педагогічного працівника корисно знати, що досвід керівної роботи, разом з позитивними сторонами, таїть в собі небезпеку формування жорстких управлінських стереотипів, що заважають сприйняттю і прийняттю нових методів і стилю керівництва.

Установки і стереотипи багато в чому визначають характер спілкування людини, його реакцію на виникаючі конкретні ситуації. «Під впливом процесу соціалізації у людини формуються загальні етично-естетичні вимоги і утворюються ті, що утілюють ці вимоги конкретні еталони, користуючись якими він дає оцінку навколишнім людям» [12, с. 3].

Великі письменники Н.В. Гоголь, Ф.М. Достоевський, М. Горький розділяли ці думки. А.С. Макаренко говорив, що якщо ми не бачимо в людині нічого позитивного, то ми винні самі проектувати позитивне і відповідно до цього проекту вести людину, виховувати її. А.С. Макаренко не заперечував значення негативної оцінки, він попереджав про уміле її використання для формування нової особистості [27, с. 45].

У нашому дослідженні виявилось, що несправедливість викликає негативне відношення не тільки з боку безпосередніх учасників, але і всього колективу. Не можна проходити мимо випадків, заслуговуючих осуду. Але строгу розмову потрібно вести, як правило, наодинці. І лише при повторних проявах негативних дій слід удатися до публічного засудження як найбільш сильного засобу виховної дії на особистість.

У нових умовах, для знаходження істини педагогічним працівникам доводиться часто спілкуватися у формі полеміки і дискусій, що вимагає від співбесідників знань і дотримання певних етичних правил.

Пolemіка і дискусія – схожі види комунікації. Якщо полеміка – це гостра суперечка, зіткнення думок, то дискусія також пов'язана з публічним обговоренням спірних питань, хоча і в менш гострій формі. Тому зупинимося тільки на соціально-психологічних особливостях полеміки.

Пolemіка – це активний спосіб закріплення і поглиблення знань, розвитку творчого мислення, уміння вести суперечку. В той же час полеміка – ефективний метод переконання, коли учасники полеміки як би самостійно приходять до того, або іншому виводу. Полеміка може плануватися по заздалегідь певних питаннях, але може виникати і при розбіжностях в бесіді, при обговоренні доповіді, проведенні круглого столу і інших форм спілкування.

Яка ж головна мета полеміки? Мета тільки одна: знайти в спорі істину або наблизитися до неї. Але суперечка сама по собі, як відомо, далеко не завжди народжує істину. Продуктивність полеміки залежить, перш за все, від ерудиції учасників, рівня їх підготовленості з проблеми суперечки. Якщо ж опоненти стоять на помилкових і тим більше антинаукових позиціях, то від такої суперечки навряд чи варто чекати доброзичливого результату. Іноді істина складна і важко уловима. Тому разова полеміка може і не дати конкретного результату.

Успіх полеміки багато в чому залежить і від уміння слухати опонента, співпереживати його погляди, виражаючи це засобами невербальної комунікації. Потрібно дивитися співбесідникові в обличчя. Хай ваш погляд буде спокійним, хай він буде живим і виразним, але на обличчі не повинні з'являтися байдужість, огида. «Якщо ви в розмові хоч яким-небудь жестом, інтонацією голосу, незначною, здавалося б, фразою дасте зрозуміти, що ви рахуєте себе розумніше за інших, то ви пропали» [49].

Взагалі, і ми про це говорили вище, перцептивна сторона спілкування має велике значення для будь-якого виступаючого. Слухачі оцінюють його не

тільки за формою і змістом полемічних питань і відповідей, але і сприйняття зовнішнього вигляду що сперечаються, манері їх триматися, говорити, виражати свої відчуття і відносини.

Правду і чесність в полеміці ніхто не засудить.

Отже, мистецтво ділового спілкування має велике значення для продуктивності праці будь-якого педагогічного працівника. У спілкуванні, як у фокусі, відбивається культурний рівень і інтелект людини. Закономірне підвищення ролі «людського чинника», оволодіння соціально-психологічними методами управління людьми вимушує підсилити увагу до розвитку у викладача комунікативних здібностей і, перш за все, уміння встановити контакти з людьми. Процеси встановлення і підтримки контакту складають рамку спілкування, є його універсальним компонентом.

У психології спілкування розрізняють взаємодію людей в процесі спільної діяльності, їх спілкування між собою, що забезпечує це взаємодія, нарешті, контакти, в які люди вступають незалежно від змісту і функцій спілкування. Педагог повинен уміти увійти до розмови, вийти з розмови, підтримувати визначений, так званий, рівень інтимності.

Уміння забезпечити контакт, як вже було показано, достатньо складно по своїй структурі. Ми виділяли змістовні уміння, тобто розуміння викладачем закладу вищої освіти, коли і в якому напрямі слід проявити комунікативну активність. Але є і інший круг таких умінь – здатність адекватно виразити цей намір (або, як ще його називають, комунікативну інтенцію) за допомогою мови, жестів, міміки.

Часто, кажучи про контакт, мають на увазі тільки одну сторону справи: як людина вступає в спілкування і як він підтримує встановлений контакт. Насправді все набагато складніше, можна вичленувати наступні основні функції контакту в спілкуванні: включення співбесідника в спілкування, встановлення рівня інтимності, реконструкція досягнутого в передуючих актах спілкування рівня інтимності, підвищення рівня інтимності (свідома «інтимізація» спілкування), зміна характеру спілкування (від формального до

неформального і навпаки), забезпечення свого лідерства від одного співбесідника до іншого, вихід із спілкування і тому подібне. Звичайно, не всі ці функції однаково актуальні для соціально-орієнтованого виду спілкування, властивого педагогічному працівникові. Але все таки велика частина в цьому спілкуванні присутня.

Та все ж центральне місце в публічній комунікації займають уміння реалізувати план спілкування. Ці уміння включають наступні компоненти:

1. Вибір і послідовне дотримання певного стилістичного реєстра. Один і той же лектор в різних аудиторіях, виступаючи на різних і навіть на одну і ту ж тему, то академічний, підкреслено слід нормам офіційно-ділового або наукового стилю, то допускає елементи розмовної, веде як би невимушену бесіду із слухачами. Уміння в тому і полягає, щоб знайти потрібний в даному випадку реєстр, що найбільшою мірою забезпечує ефективність дії.

2. Повне і диференційоване використання необхідних мовних засобів – лексичних, граматичних, фонетичних і ін. Повне – є залучення максимуму таких засобів, що надаються мовою. Диференційоване – є вибір серед них тих, які найкращим чином виражають думку і настрій лектора і найбільш ефективні в даній аудиторії.

3. Свідоме і цілеспрямоване застосування паралінгвістичних і інших невербальних засобів (гучність мови, логічний наголос, інтонація, паузи, міміка, жести і т. д.).

4. «Технічні» навички фонації, тобто уміння володіти своїм голосом.

Успіх публічної комунікації залежить, нарешті, від соціально-психологічних умінь. Ці уміння забезпечують здатність створювати і підтримувати в очах аудиторії такий свій образ, який найбільш вигідний з погляду ефективності педагогічної дії. У соціальній психології це називається само подачею.

Кожна форма спілкування має свої психологічні можливості і особливості. Проте, виділені нами основні групи комунікативних умінь у вирішальному ступені забезпечують ефективність спілкування.

1.3. Формування комунікативної культури студента як основа професійної підготовки

Процес формування комунікативної культури існує в рамках педагогічного процесу, який визначається як «реалізація мети освіти і виховання в умовах систем, в яких організована взаємодія вихователів і виховуваних, (суб'єкт – об'єкт) виховання» [34, с. 177].

Серед елементів педагогічного процесу виділяються: його мета, зміст, форми і методи підготовки, а також його результати. Це дозволяє нам розглянути процес формування комунікативної культури через опис елементів, його складових. Проте аналіз досліджень, проведених останнім часом з цієї проблеми, показує, що немає єдиного підходу до опису цього процесу.

Так, Г.І. Аксенова указує на ознаки професійної підготовки, описуючи її як процес, характерними ознаками якого є цілісність, диференційована, поетапна організація. Підготовка, як і будь-яка діяльність, має програмно-цільове призначення. Серед цілей підготовки, як діяльності, що розкривається на різних рівнях, виділяються: розвиток мотиваційної готовності; змістовне наповнення підготовки (визначається по її предмету); розвиток умінь. Авторка робить висновок, що «готовність до будь-якої діяльності сполучає в собі переконання, погляди, відносини, мотиви, відчуття, вольові і інтелектуальні якості, знання, уміння, навички, установки особистості на певну поведінку» [3, с. 53].

Таким чином, в готовності, як результаті підготовки, що відображає її структуру, робиться акцент на мотиваційний компонент (переконання, погляди, відносини, мотиви, установки на певну поведінку); особистісний (відчуття, вольові і інтелектуальні якості); змістовний (знання); процесуальний (уміння і навички). Л.Ф. Жеребятєва, спираючись на теорії В.С. Ільїна і Г.С. Садчикової, визначає готовність викладача до професійної діяльності як з'єднання спонукального (мотиваційного) і виконавського (процесуального) компонентів. Виходячи з цього, автор пропонує вести підготовку викладача в напрямках

формування мотиваційно-ціннісного, такого, що припускає розуміння соціальної значущості предмету; змістовного, визначуваного автором, як компетентність; операційного – володіння технологією діяльності; особистісного – наукове мислення.

Л.В. Нечаєва в своїй роботі, стосуючись проблеми формування професіонала-фахівця, вважає, що цей процес потрібно розглядати як «систему інтегральних змінних, що включають професійно-педагогічну спрямованість особистості, її теоретичну озброєність, а також наявність професійна значущих умінь, необхідних для спільної діяльності» [58, с. 11].

Таким чином, суть процесу підготовки визначається як стан особистості, в структурі якої виділяється її спрямованість, теоретичні знання і професійно значущі уміння. Що стосується логіки експериментальної роботи автора, то вона включає опис засобів, що формують стан особистості професіонала. Тут виділено три етапи підготовки:

I етап включає актуалізацію установки у формі лекцій, міжнаочних зв'язків;

II етап – тренування умінь у формі тренінгу;

III етап – закріплення навиків у формі педагогічної практики, введення студентів в професійне середовище спілкування.

У іншій роботі суть процесу підготовки визначається через поняття системи. Він характеризується єдністю змісту, форм і методів, створюючих систему підготовки. З погляду функціонування цієї системи, визначальним чинником є взаємозв'язок мотивів педагогічної діяльності, особистісних якостей, знань, педагогічних умінь. Тут, з погляду умов організації підготовки, виділяється чотири етапи:

– досягнення готовності через формування мотивів, особистісних якостей, умінь;

– взаємозв'язок різних видів підготовки (психологічною і педагогічною);

– професійне самовиховання;

– поетапне формування системи педагогічних умінь.

Структура системи підготовки представлена мотиваційно-особистісним (мотиви і особистісні якості), змістовним (знання) і діяльнісним (уміння) компонентами. Наголошується, що функціонування всієї системи забезпечує тісний взаємозв'язок всіх її компонентів. А.П. Акімова розглядає процес, що направлений на формування педагогічних умінь спілкування з погляду його організації, є «системою взаємодоповнюючих методів і прийомів (семінари-практикуми, консультації, педагогічні ігри, аналіз педагогічних ситуацій, тренінг професійно-педагогічного спілкування)» [2, с. 105].

У руслі діяльнісного підходу Л.В. Макарьська розглядає підготовку як «цілісний процес, що полягає у формуванні... мотивації педагогічної діяльності закріплених в свідомості і поведінці теоретичних знань, практичних умінь і особистісних якостей. У структурному і змістовному плані підготовка представлена комплексом педагогічних дій на особистість студента з метою формування у нього структуротворних компонентів і ознак, що характеризують їх» [48, с. 12].

Відповідно до цього, автором виділені основні напрями підготовки: розвиток професійної свідомості і самосвідомості (тобто розвиток позитивної мотивації, розширення знань); формування педагогічних умінь; спонука до адекватної оцінки і самооцінки своєї зовнішності, поведінки.

Узагальнюючи вищевикладене, можна сказати, що в більшості досліджень підготовка фахівця розглядається як процес, цільовим призначенням якого є професійна готовність фахівця. Окрім мети, в процесі підготовки аналізуються: структура, його діяльність твірної, етапи і форми організації, принципи підготовки і методи. Що стосується деяких досліджень процесу, щодо проблем професійно-педагогічного становлення, спостерігаються спроби замінити поняття «Процес підготовки» поняттям «Готовність до педагогічного процесу».

На наш погляд, дані підходи можуть бути виправдані тільки у тому випадку, коли мова йде про структурі підготовки, оскільки готовність до

педагогічної професії відображає всі компоненти процесу підготовки. Взагалі готовність до педагогічного процесу може бути розглянута з двох сторін:

- з одного боку, як стійка характеристика особистості;
- з іншої – як стан.

Отже, результатом процесу підготовки є готовність як стійка характеристика особистості.

Особливістю готовності є те, що вона виявляється і формується в процесі діяльності і входить в неї складовою частиною. Тому ототожнення підготовки як процесу і готовності, як його результату і структурного компоненту, на наш погляд, не цілком правомірно. Сучасний напрям психолого-педагогічних досліджень в області підготовки викладача до діяльності орієнтований на закономірність, згідно якої успіх цієї діяльності припускає відповідність психологічної структури особистості, що здійснює дану діяльність, психологічній структурі самої діяльності. Ця закономірність указує на те, що професійна підготовка повинна бути зорієнтована на модель особистості майбутнього фахівця, що відображає структуру його діяльності, а сам процес підготовки повинен відображати специфіку майбутньої професійної діяльності.

Комунікативна діяльність, як і будь-яка інша, в призмі особистісного підходу відбита в мотиваційній сфері суб'єкта, змісті комунікативної діяльності і в уміннях, що дозволяють здійснювати цю діяльність. Підготовка включає не тільки діяльність викладача і навчаного, створюючих процес навчання, але і самостійну діяльність суб'єкта, самонавчання, засвоєння суб'єктом досвіду шляхом аналізу, осмислення і перетворення сфери діяльності, в яку він включений. Таким чином, на кожному етапі підготовки існує переважаючий вид діяльності, який і необхідно активізувати.

Мотиваційний аспект процесу підготовки формується в результаті цілеспрямованого навчання, успіх діяльності якого багато в чому залежить від стану особистості, її мотивів і бажання самого суб'єкта. Змістовний аспект формується в результаті навчання і є діяльністю по засвоєнню і передачі

системи знань. Практичний аспект здійснюється як в процесі навчання, так і в індивідуальній творчій діяльності самого суб'єкта. При цьому самостійна творча діяльність суб'єкта будується на основі сформованих мотивів, системи необхідних знань, наявності практичних умінь і припускає діяльність на основі творчої самореалізації в комунікативній діяльності.

Підготовка (у контексті нашого дослідження) направлена на досягнення комунікативної культури педагога-професіонала, в структурі якої ми виділяємо мотиваційно-ціннісний, змістовний і практичний компоненти.

На наш погляд, мета підготовки може бути досягнута, якщо ми вирішимо ряд завдань:

- перша – формування мотиваційно-ціннісного відношення до спілкування в цілому і її структурним формам зокрема;
- друга – формування системи знань про спілкування взагалі і його культурних формах зокрема;
- третя – розвиток умінь і навиків комунікації.

Ці завдання можуть бути вирішені тільки в тому випадку, якщо ми вестимемо цілеспрямовану дію на всі сфери особистості (мотиваційну, інтелектуальну, поведінкову).

Таким чином, ми розглядаємо процес підготовки студентів закладу вищої освіти по формуванню комунікативної культури як процес, результатом якого є підвищення комунікативної культури майбутніх фахівців. Процес формування комунікативної культури студентів домінує серед ознак, що характеризують педагогічний процес. Серед них виділимо наступні: диференційована; доцільність; поетапна організація і послідовність.

Формування комунікативної культури студентів виступає одним з основних умов процесу виховання. Виходячи з того, що комунікативна культура характеризує якість комунікативної діяльності, ми приділяємо особливу увагу цьому процесу в системі педагогічного становлення фахівця. Підготовка до професійної діяльності припускає формування структурних

компонентів комунікативної культури в різних аспектах: мотиваційно-ціннісному, змістовному і практичному.

При цьому комунікативна діяльність предстає як умова і засіб формування комунікативної культури. В процесі професійної підготовки студентів культивується ціннісне відношення до спілкування, висувуються вимоги, яким повинна відповідати комунікативна діяльність самого викладача.

Початковим положенням тут є наступне:

- комунікативна діяльність має таке ж значення, як і інші види професійної діяльності викладача;

- зважаючи на її особливу функцію виступати засобом і умовою педагогічної діяльності; педагогові необхідно уміти її професійно здійснювати, що припускає наявність спеціальних знань і умінь;

- критерієм якості комунікативної діяльності педагога і його професійної компетентності служить і комунікативна культура;

- її поведінковим показником служить: використання етикету в спілкуванні, ввічливість і тактовність як якості особистості;

- комунікативна культура припускає високий ступінь усвідомленої участі в спілкуванні, орієнтацію на гуманістичні цінності, системи мовних норм, розвинені уміння і навички комунікації;

- високий ступінь комунікативної культури педагога є професійною вимогою педагогічної професії.

Поетапна організація підготовки припускає постановку цілей на кожному етапі підготовки. У формуванні комунікативної культури студентів закономірно виділити наступних три етапи.

I етап (підготовчий). Його основною метою є формування ціннісного відношення до спілкування і його культурних форм. Він здійснюється в рамках викладання циклу психолого-педагогічних дисциплін. Основним методом є введення значущої інформації про спілкування в зміст традиційних предметів психолого-педагогічного циклу.

II етап (теоретична підготовка). Основною метою є формування системи знань про спілкування, комунікативну діяльність і комунікативну культуру, що може бути досягнуте шляхом введення окремих тим в традиційні курси, розробки спеціальних, варіативних і факультативних курсів. Найбільш перспективним представляється виділення «куща» дисциплін, що забезпечують інтенсивну комунікативну підготовку студентів, наприклад, «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності», «Культура мови», «Основи комунікативної культури» та інші. Основними формами є лекційні, семінарські, практичні і лабораторні заняття. Серед позааудиторних форм – самостійна робота студентів під керівництвом викладача по підготовці повідомлень і написанню рефератів і курсових робіт.

III етап (практична підготовка). Основною метою є розвиток і закріплення навиків комунікації на спеціально організованій професійно-педагогічній практиці. Під час цієї практики основна увага приділяється комунікативній діяльності педагога. Використовуються практичні методи: спостереження і аналіз комунікативної діяльності, вправи і тренінги, інструктаж, організація комунікативної діяльності студента в різних ситуаціях.

Кожен з етапів підготовки спирається на досягнення попереднього.

Тому для реалізації завдань підготовки необхідна послідовна зміна етапів в рамках цілісного педагогічного процесу.

Комунікативна культура студента удосконалюється в його професійній діяльності, припускаючи використання отриманих знань.

Це можливо лише за умови, що комунікативна культура стане значущою якістю особистості, буде одним з критеріїв оцінки і системою вимог до педагога-фахівця.

Диференційовану припускає використання різних форм і методів, направлених на досягнення мети на кожному етапі процесу формування. Лекційні заняття на I і II етапах відрізняються змістовною наповненістю. На

першому етапі підготовки в лекційні курси вводиться інформація про значущість і цінність спілкування. Ця інформація може ілюструвати або пояснювати основні педагогічні категорії і поняття. На лекційних заняттях ставляться проблемні питання, що підвищують значущість комунікативної культури.

На семінарських заняттях обговорюються питання, які вимагають глибокого теоретичного осмислення. Заняття, побудовані таким чином, сприяють прояву самостійності студентів при вивченні окремих теоретичних питань.

Лабораторно-практичні заняття вирішують завдання ознайомлення з системою технологічних знань. На цих заняттях формуються початкові уміння, студенти знайомляться з принципами аналізу різних проявів комунікативної культури і в різних ситуаціях, а також – з основними принципами аналізу елементів комунікативної культури. Заняття дозволяють розвивати і закріплювати соціальні навички комунікації.

Лабораторні заняття проводяться і під час педагогічної практики. Їх основна мета – самостійне виконання типового завдання. Як правило, лабораторне заняття проводиться в школі і є спостереженням і аналізом комунікативної діяльності педагога на уроці.

За змістом близькими до лабораторних занять, описаних нами вище, є також інструктаж і тренінг.

Інструктаж використовується в процесі педагогічної практики безпосередньо перед виконанням навчальної або практичної роботи. Інструктаж включає пояснення мети майбутньої роботи, опис організації і технології виконання. Інструктаж може включати опору на ключові поняття і вправи.

Тренінг спілкування включений і в лабораторно-практичні заняття, і в педагогічну практику. Його основна мета – вдосконалення і корекція спілкування в процесі практики. Тренінг направлений на закріплення комунікативних навичок і поведінки в ситуаціях, що реально зустрічаються в

процесі практики (перший контакт, знайомство з групою, викладачем, поведінка в конфліктній ситуації, організація діяльності і ін.).

Практична робота студентів є професійною діяльністю під час практики. Основна увага приділяється комунікативній діяльності педагога. Студенти спонукають до самоаналізу і вдосконалення цієї діяльності.

Основними методами в процесі формування комунікативної культури студентів є: дискусія, спостереження, бесіди, моделювання ситуації, вирішення завдань, вправи, ролеві ігри, тестування і ін.

Диференційована формування комунікативної культури припускає і її цілісність. Це дозволяє нам описати хід експериментальної роботи не через етапи формування комунікативної культури, а через характеристику її аспектів, які були визначені основними цілями.

Так, мотиваційно-ціннісний аспект припускає формування ціннісного відношення до спілкування і його культурних форм. Ця особливість формується на кожному з виділених етапів. Але на кожному з цих етапів формування ціннісного відношення до спілкування приймає різні статуси. Наприклад, формування ціннісного відношення на першому етапі є головною метою; на другому – очолюючою метою виступає формування системи знань комунікативної культури; що стосується мети третього етапу, – тут значущості набуває розвиток соціальних навиків комунікації.

В той же час ми допускаємо, що процес формування ціннісного відношення до спілкування неможливий без наявності сформованої системи понять, які виступають основою знань про комунікативну культуру, а що стосується розвитку комунікативних умінь і навиків, то цей процес неможливий без розвитку мотивації спілкування, який ми розуміємо як знання теорії і технології.

Таким чином, аспекти формування комунікативної культури (мотиваційно-ціннісний, змістовний, практичний), що розглядаються нами, дозволяють нам розглядати цей процес як умову досягнення основних цілей.

Діалог як прийом навчання, на нашу думку, є найбільш сприятливою формою відносин суб'єктів навчального процесу відомий з незапам'ятних часів. У нашій роботі діалог досліджується як універсальна характеристика педагогічної ситуації, що обумовлює особистісний розвиток індивіда. Діалог в цьому сенсі розглядається як специфічне соціокультурне середовище, що створює сприятливі умови для ухвалення особистістю нового досвіду, ревізії колишніх сенсів і тому подібне. Через що це відбувається? Вирішенню цієї проблеми було присвячено дослідження С.В. Белової, в якому показано, що так званий гуманітарний компонент освіти (по суті, досвід, що вимагає особистісної співучасті, особистісний досвід) не може бути сприйнятий особистістю ніяким іншим шляхом, окрім діалогу з нею [8]. Гуманітарним є власне матеріал, який стосується таких питань «буття, щодо яких немає остаточних рішень, унаслідок чого навчальний процес предстає як послідовність «діалогів», що органічно розвиваються, складових єдиний, безперервний, незавершений діалог».

Діалог як універсальна природна форма людського спілкування є сукупністю реплік, що змінюють один одного, зв'язаних відносинами «стимул - реакція», взаємообумовлених і взаємозв'язаних між собою в структурному, семантичному і функціонально-прагматичному планах, які утворюють одну цілісну комунікативну одиницю акту спілкування, звану діалогічною єдністю. Найістотніша структурно-синтаксична особливість діалогічної мови – її двосторонній характер, що передбачає як мінімум двох співбесідників. Саме тому основною сферою реалізації комунікативної функції мови є діалогічна мова, в якій мова розглядається одночасно як з позиції що говорить, так і з позиції що слухає, поперемінно змінних ролями [25, с. 14].

В даний час поняття «діалогічність» значно розширилося, воно, згідно Т.І. Туркот, припускає і міжетнічний, і міжтимчасовий, і міжісторичний, і міжконфесійний діалоги. Для сучасної освіти найбільш актуальний діалог різнонаціональних культур. Освіта і виховання повинні спиратися як на

загальнолюдські, так і на прогресивно-національні принципи, зважати на специфіку і досвід етнокультури [80].

Найважливіша функція особистості полягає в обґрунтуванні свого відношення до певної життєвої ситуації, у виявленні її сенсу. Саме в цьому випадку у викладача є тонка можливість втрутитися в сенсопошуковий процес, що можна зробити тільки через діалог. В процесі діалогу він допомагає студентові побачити (іноді по-новому, з несподіваного для студента боку) ту колізійну ситуацію, в якій він опинився.

Діалог – це підтвердження для особистості її цінності і, як наслідок, народження бажання стати ще краще. Отже, предмет діалогу завжди лежить в контексті особистісних цілей, інтересів, сенсів співбесідників. Чим більшою мірою це справедливо і для викладача, і для студента, тим природніше і продуктивніше їх діалог. Діалог ніколи не зводиться до засвоєння предмету. Він завжди надпредметен, розширює межі пізнаваного за рахунок обміну не тільки інформацією, але і оцінками, сенсами, гіпотезами-одкровеннями.

Включення студента в діалог і означає створення особистісно-розвиваючої педагогічної ситуації. Інтуїтивно пошуком шляхів входження в діалог з вихованцем зайнятий кожен педагог, в якій би сфері він не працював. Теорія особистісно-орієнтованої освіти ставить своїм завданням рефлексувати деякі закономірності цього процесу.

Діалог із студентами – це не просто розмова. Це – сумісна «справа», співпраця, що припускає розподіл ролей. Діалог при цьому розгортається усередині інших особистісно-значущих сфер діяльності як якась життєва ситуація, як спосіб життя викладача і студента, наставника і групи, педагогічного і студентського колективів. Діалог виступає також як своєрідна технологія засвоєння емоційно-ціннісного досвіду, досвіду сенсопошукової діяльності при вивченні гуманітарних предметів (або, точніше, гуманітарного компоненту будь-яких предметів).

Дослідження показали, що студенти не відразу оволодівають досвідом діалогу. На початку йде імітація, своєрідна гра в діалог: розподіляються ролі

«нігіліста», «критика», «опонента», «захисника». Особистісно-смісловий діалог виступає як наслідок своєрідного сорозвитку викладача і студента, зближення їх цінностей, усвідомлення їх особистісного (не функціонального) рівноправ'я, зростання довіри один одному. У цих умовах презентація викладачем своїх сенсів виступає тонким інструментом дії на особистісний досвід студентів.

Своєрідне накладення навчальної діяльності на діяльність спілкування приводить до якісно нових освітньо-розвиваючих ефектів.

Особливістю ділового спілкування є зв'язаність і взаємна оборотність дій його учасників, коли будь-яке з них обумовлене, з одного боку, попередньою дією партнера, а з іншої – робить зворотний вплив на подальше його комунікативна поведінка [37, с. 79]. Характер спілкування при цьому обумовлюється особливостями навчальної діяльності в області предмету, що вивчається, властивими йому поєднанням досвіду і теоретичного пояснення, моделюванням особистісно-значущих проблем. Учасники колективної дії вирішують проблеми організації своєї діяльності в тісному зв'язку з рішенням навчальної задачі. Більш того, спосіб рішення повинен бути представлений в комунікативній формі, тобто співпраця тих, що навчаються починає виконуватися як би по законах того досвіду, який вони освоюють [73, с. 65].

У спілкуванні неминуче з'являється емоційний аспект, який обумовлений статусно-ролевою диференціацією тих, що навчаються, специфікою умов роботи, рівнем складності завдання, індивідуальною чутливістю, рівнем домагань, відношенням до завдання і до партнера. Якщо в центрі уваги в навчальному процесі знаходиться особистість, «то сама навчальна діяльність повинна будуватися так, щоб будь-яке відношення до будь-якого об'єкту оформлялося через відношення до іншої людини. В центрі педагогічного процесу виявляється не відношення до об'єкту, а відношення людей один до одного з приводу об'єкту їх діяльності» [81]. В.В. Рубцов ставить питання: у чому специфіка того предмету, на який направлена дія? У чому саме полягає необхідність спільності для досягнення цього предмету? Як здійснюється

пошук цього предмету в сумісній дії? І в результаті дослідження показує, що суть спільності – в розподілі дій і операцій, обміні діями, а також взаєморозумінні, комунікації, плануванні і рефлексії. При спільній діяльності рефлексуюча увага студентів звертається саме на дію, а не тільки на те, «що вийде» в результаті його [67, с. 12].

Таким чином, спільність, колективність є передумовами виникнення особистісно-орієнтованої ситуації в навчальній діяльності. Як ознаки колективної навчальної діяльності дослідники називають розподіл частин навчального завдання відповідно індивідуальним можливостям тих, що навчаються за наявності спільності мети, вибір партнера спілкування, усвідомлення своєї ролі в групі і тому подібне. Організуючи таку роботу, викладач повинен забезпечити необхідний рівень засвоєння матеріалу кожним учасником групової роботи [61]. При цьому слід пам'ятати, що навчальна діяльність є індивідуальною за своєю природою і призначення групової роботи, кінець кінцем, в тому, щоб оптимізувати індивідуальний навчальний процес для кожного студента.

Ідеалом особистісно-орієнтованої групової роботи є співпраця всіх учасників навчального процесу. Той, що навчається в цьому випадку володіє правом на щирість, на власну думку, на сумнів в правильності дій викладача.

За наявності чинника спілкування змінюється самоконтроль над власними операціями. Як можуть взаємодіяти що навчаються? Один пропонує фрагменти рішення, вважає Л. Мартін, а інший збирає їх в цілісний результат. Завдання по природничо-наукових дисциплінах, лабораторні роботи і тим більше дискусії по гуманітарних проблемах це допускають. Прийомом співпраці може бути і підказка партнерові, і опанування [54, с. 87].

Процесуальною стороною спілкування виступає операція уміннями спілкування, серед яких обмін інформацією, обговорення різних точок зору, пошук суті або власного сенсу явища.

У багатьох дослідженнях йде мова про виховні функції ситуацій співпраці на заняттях, коли студенти усвідомлюють перевагу сумісного пошуку

рішень. Розвиваючий ефект групової роботи зростає, коли як предмет спілкування пропонуються практичні завдання з проблемним змістом і увага тих, що навчаються акцентується саме на навчальних ситуаціях. «Стимулюванню співпраці сприяють критерії оцінки участі студентів в груповій роботі: кількість заданих один одному питань, їх якість, оригінальність, обґрунтованість положень, що висуваються, по виконанню завдання, активність в обміні думками, володіння способами виконання завдання. Ці і інші особливості спілкування роблять вплив на мотиви спільної діяльності: пізнавальні, діяльнісні, особистісні» [19, с. 15].

Таким чином, пізнавальний процес може бути сумісним, але розподіленим між його учасниками, при цьому «кожен учасник по-своєму сприймає цей спільно-розподілений процес» [63, с. 27]. В ході діалогу студент намагається апробувати свою знахідку на інших і тим самим виражає її в слові і формулі, а, отже, і більш глибоко усвідомлює.

Отже, в процесі формування комунікативної культури студентів, що розглядається нами, необхідно виділити наступні, на наш погляд, принципові моменти:

– перше – здійснюване нами в рамках педагогічного процесу формування комунікативної культури студентів володіє наступними ознаками: доцільністю, цілісністю, диференційованою, послідовністю і поетапністю організації;

– друге – результатом сформованості комунікативної культури студентів є професійна готовність їх до використання цих елементів в своїй професійній діяльності і виступає якісною характеристикою особистості педагога;

– третє – особливість комунікативної культури студентів, як якості комунікативної діяльності, визначає організацію процесу підготовки студентів до формування їх комунікативної культури і дозволяє розглядати цей процес в трьох аспектах: мотиваційно-ціннісному, змістовному і практичному.

Отже, комунікативна культура є сукупністю норм, способів і форм взаємодії і несе в собі кращі зразки і цінності поведінки. Культурний компонент

комунікації пов'язаний з системою еталонів і уявлень особистості, які включаються в момент взаємодії з іншими суб'єктами

Комунікативна культура фахівця – це інтегрована характеристика особистості як суб'єкта професійної діяльності, яка забезпечує реалізацію професійної компетентності в комунікативній діяльності у процесі його діяльності і водночас сприяє його особистісному та професійному зростанню.

Домінантою комунікативної культури особистості є спілкування, яке має діяльнісний характер і забезпечує включення людини в соціум і культуру, підтримує позитивний характер комунікативного процесу, виявляє доброзичливе ставлення до співрозмовників, дозволяє людині створювати конструктивну комунікативну ситуацію і знаходити адекватний спосіб поведінки у ній. Психологічні механізми сприймання й розуміння один одного, взаємовплив і рольова поведінка реалізуються в комунікативній культурі, яка є провідним важелем формування й розвитку міжособистісних відносин.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1. Педагогічні умови формування комунікативної культури студентів закладу вищої освіти

Вивчення науково-педагогічних джерел з проблеми дослідження показало, що для реалізації процесу формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти необхідно створити певні педагогічні умови.

Для цього передусім розглянемо науково-педагогічне значення терміну «умова». В Академічному тлумачному словнику української мови пропонується декілька його значень: необхідна обставина, що робить можливим здійснення чого-небудь, сприяє чомусь; обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається що-небудь; правила, що встановлені в певній галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чогось; сукупність положень, що покладені в основу [1]. У філософії категорія «умова» відображає універсальні взаємозв'язки речі й чинників, завдяки яким вона виникає та існує. Завдяки наявності відповідних умов властивості речей переходять з можливості в дійсність. Особливістю умови є те, що без діяльності людини вона не може продукувати нову дійсність, а лише створює можливість нової речі як зумовленої. Таким чином, умови, не визначаючи сутності речі, впливають на спосіб її існування. Активним чинником цього впливу є людина як суб'єкт діяльності [82, с. 703].

Як зауважує А.В. Литвин, психолого-педагогічні дослідження спираються, як правило, не лише на філософське тлумачення категорії «умова», а й на психологічне осмислення умов як причин, чинників, засобів, під впливом

яких відбувається розвиток особистості [44, с. 15], до яких належать мотиви, спрямованість особистості, її інтереси й нахили, доступ до культурних цінностей, соціальне оточення, організація навчально-професійного середовища тощо. Характерною особливістю розвитку особистості, за С.Л. Рубінштейном, є його залежність від зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) умов. Зовнішні умови є обставинами, які визначають кінцевий результат опосередковано, через внутрішні причини, пов'язані з природою індивіда [66, с. 251]. Процес розвитку особистості не зупиняється ніколи, так само, як прагнення до ідеалу не гарантує його досягнення, оскільки сам ідеал, і середовище, в якому відбувається розвиток, змінюються з часом, переоцінкою цінностей та психологічних установок. Розвиток комунікативної культури особистості вимагає зусиль як тих, хто впроваджує відповідні заходи, так і тих, хто прагне розвинути ці якості у себе, а також відповідних соціальних, матеріальних, історичних та інших умов [47, с. 95].

В.М. Полонський тлумачить поняття «педагогічна умова» як сукупність змінних природних, соціальних, зовнішніх і внутрішніх обставин, що впливають на фізичний, моральний, психічний розвиток людини, її поведінку, виховання та формування особистості [62, с. 398]. За визначенням І.А. Зязюна, педагогічні умови – це результат цілеспрямованого відбору та застосування елементів, змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення дидактичних цілей [32, с. 123].

Поняття «педагогічні умови» в науково-педагогічних дослідженнях стосується різних проблем освітнього процесу, які можуть бути вирішені в разі забезпечення конкретних умов. Як правило, їх обґрунтування співвідноситься із суб'єктивним відображенням компонентів педагогічного процесу в інтерпретації дослідника [44, с. 30]. Широкий діапазон дослідницьких проблем (підвищення ефективності освіти, організація навчально-виховного процесу, формування особистості тощо) зумовлює багатоманітні підходи до означеного поняття, проте одностайного визначення педагогічних умов немає.

На думку В.М. Манько педагогічні умови – це взаємопов'язана сукупність внутрішніх параметрів і зовнішніх характеристик функціонування, яка забезпечує високу результативність навчального процесу і відповідає психолого-педагогічним критеріям оптимальності [53]. А.В. Семенова розуміє педагогічні умови як обставини, від яких залежить і відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості, групою людей [76, с. 243].

Педагогічні умови формування комунікативної культури фахівців різного профілю вивчали С.М. Амеліна, О.С. Бовдир, С.В. Знаменська, Л.Л. Лузяніна, Н.О. Мітрова, Г.Л. Тимченко, М.В. Черезова та ін. Педагогічні умови формування й розвитку окремих складових професійного спілкування фахівців у процесі навчання досліджували І.С. Вдовенко, І.В. Герасимова, А.В. Кучер, Н.В. Логутіна, Л.О. Сікорська, Т.Л. Шепеленко та ін.

Аналіз цих досліджень свідчить, що для формування комунікативної культури як особистісного утворення майбутнього фахівця потрібно обґрунтувати умови, які сприятимуть реалізації цього процесу з урахуванням різноманітних чинників впливу на його ефективність. Сучасні науково-педагогічні джерела містять обґрунтування різних підходів до класифікації педагогічних умов, виділення їх різних типів.

Обґрунтування педагогічних умов формування комунікативної культури студентів має спиратися на його предмет, концептуальні засади, сформульовані закономірності та визначений комплекс дидактичних принципів. Необхідним також є врахування чинників впливу на перебіг навчально-виховного процесу, сприяння всебічному гармонійному розвитку особистості майбутніх фахівців і формування у них загальнолюдських і професійно важливих якостей, забезпечення їхньої конкурентоспроможності на ринку праці.

Зважаючи на це педагогічними умовами формування комунікативної культури студентів вважаємо комплекс педагогічних заходів, які забезпечують підвищення якості професійної підготовки, конкурентоздатності фахівців на ринку праці шляхом формування в них усіх компонентів комунікативної

культури на основі реалізації синергетично, культурологічно та особистісно орієнтованої нової парадигми освіти, оновлення змісту навчання, застосування сучасних методик і технологій, створення інноваційного освітнього середовища.

Відповідно до об'єкта і предмета дослідження педагогічні умови формування комунікативної культури студентів належать до психолого-педагогічного типу. Це означає їх функціональну спрямованість на забезпечення взаємодії психологічних і педагогічних чинників професійної підготовки, які дозволяють формувати комунікативну культуру майбутніх фахівців, водночас розвиваючи їхні соціально та професійно важливі якості. Вони зорієнтовані на усвідомлення майбутніми фахівцями необхідності формування комунікативної культури для ефективної професійної діяльності, формування мотивації щодо її вдосконалення; включення комплексу комунікативних знань у пропоновану методику формування комунікативної культури; організацію освітнього процесу як суб'єктно орієнтованого; врахування особистої позиції студентів щодо самовдосконалення як суб'єкта професійної діяльності.

Педагогічні умови повинні бути не декларативними, а доступними для педагогічних працівників, щоб, за висловом П.І. Сікорського, їх міг упровадити кожен педагог, а ефективність їх застосування можна було б проконтролювати. У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях науковці пропонують визначати педагогічні умови за допомогою інструментарію факторного аналізу [36; 44; 77].

Проведений аналіз дав нам змогу сформулювати педагогічні умови формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти:

- зорієнтованість процесу формування комунікативної культури на розвиток особистості студентів;
- розроблення й упровадження в закладі вищої освіти курсу «Основи педагогічного спілкування».

Зорієнтованість процесу формування комунікативної культури на розвиток особистості студентів передбачає: забезпечення рефлексивного ставлення студентів до професійної діяльності та її комунікативної складової; розвиток мотиваційно-ціннісного ставлення студентів до комунікативної культури з метою усвідомлення ними важливості комунікативної культури для професійної діяльності, залежності її ефективності від рівня комунікативної культури; формування у майбутніх фахівців потреби розвитку професійно-комунікативних якостей, прагнення до професійного та особистісного зростання, підвищення власного професійного статусу; сприяння зростанню комунікативної активності студентів і розвитку їхніх професійно-комунікативних якостей; активізацію особистісно-професійної самостійності та творчих здібностей студентів у процесі формування комунікативної культури з метою забезпечення рефлексивного аналізу майбутніми фахівцями власних комунікативних можливостей.

Успішне виконання професійних функцій майбутнім фахівцем у процесі комунікативної взаємодії потребує наявності у випускників закладів вищої освіти теоретичних і практичних професійно-комунікативних знань, умінь і навичок їх застосування в умовах реальних виробничих стосунків, на основі їх інтеріоризації у процесі професійної підготовки. Формування комунікативної культури передбачає опанування етичних принципів і психологічних основ комунікативної взаємодії як загального підґрунтя розвитку духовних якостей майбутніх фахівців. Зважаючи на це, необхідною умовою успішності професійної діяльності випускника закладу вищої освіти є впровадження у професійну підготовку студентів курсу «Основи педагогічного спілкування», спрямованого на опанування комунікативних знань, розвиток умінь і навичок в царині професійно-комунікативної взаємодії, вдосконалення особистісних і професійних комунікативних якостей студента.

Розроблення й упровадження у професійну підготовку студентів курсу «Основи педагогічного спілкування» потребує, передусім, визначення

мети, змісту, структури та практичних аспектів його реалізації в закладі вищої освіти.

Зміст курсу «Основи педагогічного спілкування» складають лекційні і практичні заняття.

Теоретична частина курсу включає інформацію з основ психології особистості та психологічних основ комунікативної взаємодії, сутність комунікативної культури особистості, її ціннісну і практичну значущість для професійної діяльності тощо.

Практична частина курсу спрямована на: вдосконалення особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців; формування умінь конструктивно спілкуватися, встановлювати і підтримувати контакти з іншими людьми з урахуванням вікових, статусних та соціально-рольових характеристик; адекватне та ефективне використання невербального і вербального каналів спілкування у професійній діяльності; подолання комунікативних бар'єрів; володіння способами саморегуляції і самоконтролю в процесі міжособистісної комунікативної взаємодії, вироблення навичок професійного ведення виробничого діалогу тощо. На практичних заняттях перевага надається інтерактивним видам діяльності, діловим і рольовим іграм, завданням із вирішенням певних виробничих проблем із використанням діалогу.

Отже, реалізація педагогічної умови «розроблення й упровадження в закладі вищої освіти курсу «Основи педагогічного спілкування» передбачає:

- спрямованість змісту курсу на формування комунікативної свідомості особистості, вдосконалення комунікативних знань, умінь і навичок, які визначатимуть комунікативні дії фахівця й координуватимуть систему його комунікативних цінностей;

- охоплення у курсі психологічних основ спілкування, норм і правил міжособистісної взаємодії та сучасних технологій професійно-комунікативної діяльності;

- закріплення у свідомості студентів морально-етичних засад професійно-комунікативної міжособистісної взаємодії;

– забезпечення майбутніх фахівців комунікативними знаннями і практичними вміннями й навичками виконання професійних обов'язків у реальних виробничих умовах на основі їх інтеріоризації в процесі професійної підготовки;

– організацію особистісно-орієнтованої взаємодії всіх суб'єктів освітнього процесу з метою збагачення і систематизації цінностей, норм і знань, спрямованих на формування комунікативної культури студентів закладу вищої освіти.

Отже, створення таких педагогічних умов спрямоване на досягнення основної мети – формування у студентів комунікативної культури, ставлення до неї як до важливого чинника успішної професійної діяльності, усвідомлення необхідності професійного самовдосконалення через її розвиток, забезпечення готовності особистості до майбутньої професійної діяльності.

3.2. Результати експериментальної роботи з формування комунікативної культури студентів

Відповідно наміченим завданням експериментального дослідження було проведено в три етапи: констатувальний, формувальний, контрольний.

1-й етап – констатувальний. Метою даного етапу дослідження було подальше теоретичне обґрунтування проблеми, діагностика реального стану сформованості комунікативної культури у студентів закладу вищої освіти на основі аналізу діагностичних зрізів.

Дослідження проводилося на базі Запорізького національного технічного університету м. Запоріжжя зі студентами спеціальності «Психологія». Було обстежено 32 студента 1 і 2 курсів (16 студентів – експериментальна група і 16 студентів – контрольна група).

Для обстеження використовувалися наступні методи: спостереження за проведенням занять, проявом індивідуальних особливостей студентів у

комунікативній діяльності, рівнем їхньої комунікабельності та готовності до професійного спілкування, бесіди зі студентами та викладачами, психологічний тест «Комунікабельність» (В.Ф. Ряховський), методика визначення організаторських та комунікативних якостей (Л.П. Калінінський), діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні (В.В. Бойко).

1) Психологічний тест В.Ф. Ряховського має за мету визначити загальний рівень комунікабельності. Для цього випробовуваним пропонується відповісти «так», «ні», «іноді» на 16 питань. За кожен відповідь «так» нараховується 2 бали, «іноді» – 1 бал, «ні» – 0 балів. Потім по загальній сумі балів визначається рівень комунікабельності:

- 30-32 бали – дуже низький;
- 25-29 балів – низький;
- 19-24 балів – середній;
- 14-18 балів – вище середнього;
- 9-13 балів – високий;
- 4-8 балів – дуже високий;
- 3 бали і менш – товариськість носить хворобливий характер.

2) Особистісний опитувальник Л.П. Калінінського має за мету вивчення рівня розвитку організаторських і комунікативних якостей особистості.

Студентам пропонується 160 властивостей, і якщо властивість підходить, то слід зазначити його номер в ключі шляхом обведення даної цифри.

Обробку результатів слід починати з визначення достовірності відповідей випробовуваного. Шкала «достовірність» займає останню цифру по горизонталі (151, 152., 160) і в загальну суму властивостей, що відзначаються у вертикальних властивостях шкал, не входить. Якщо випробовуваний відповідає щиро, то непарні цифри (151, 153, 155, 157, 159) повинні бути обведені. Відповіді вважаються достовірними, якщо випробовуваний збрехав не більше 4 разів.

При нещирих відповідях результати опиту беруться під сумнів, при 6 – вважаються недостовірними.

Далі для визначення профілю особистісних властивостей підраховується число узятих в кружок цифр окремо за кожною вертикальною шкалою, і результати заносяться в горизонтальну колонку «Сума». Цифри, які будуть поставлені в цій колонці, означають ступінь вираженості кожного з 10 критеріїв. Є 4 ступені вираженості або зони:

- номінальна (0-4 бали);
- потенційна (4-8 балів);
- перспективна (8-12 балів);
- суперзона (більше 12 балів).

Профіль визначається таким чином: підраховуємо по вертикалі, скільки цифр узято в кружок в першій шкалі, окрім шкали «Достовірність». Наприклад, обведено 12 цифр. У першій колонці «Сума» ставимо цифру 12. У цій же колонці, але в розділі «Зони» проти цифри 12 ставимо першу крапку. Відзначаємо решту параметрів і сполучаємо крапки прямими лініями.

Отримуємо профіль вираженості 10 якостей. На наступному етапі необхідно з'ясувати значення шкал. Для цього в першу чергу розглядаємо особливості побудови цифрової частини ключа. Кожна шкала, починаючи з третьої, ділиться на три блоки (нижній, середній, верхній), що включають 5 показників.

Нижній блок складають показники, що характеризують адаптивне, тобто нормальна поведінка, верхній – дезадаптивне, інакше кажучи, це зона конфліктної поведінки. Чим більше показників блоку буде відмічено в протоколі, тим вірогідніше можливість конфліктної поведінки особистості.

Випробовуваним студентам пропонується почитати значення шкал і зробити висновок про розвиток організаторських і комунікативних якостей особистості.

3) Методика «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» (за В.В. Бойко) має за мету визначити наявні емоційні бар'єри в міжособистісному спілкуванні студентів.

Для того, щоб виявити наявні емоційні бар'єри в міжособистісному спілкуванні, випробовуваним пропонується відповісти на 25 питань. Відповідати слід «так» або «ні».

Підраховується загальна сума нарахованих балів. Вона може коливатися в межах від 0 до 25 балів. Чим більше балів, тим очевидніші емоційні бар'єри досліджуваного в повсякденному спілкуванні. Однак, якщо досліджуваний набрав дуже мало балів (0-2), то це свідчить або про його нещирість у відповідях, або про те, що він надто погано себе знає.

Якщо досліджуваний набрав не більше 5 балів, то емоції, зазвичай, не заважають йому спілкуватися з іншими, емоційні бар'єри у спілкуванні практично не виникають.

6-8 балів – у досліджуваного є деякі емоційні проблеми в повсякденному спілкуванні;

9-12 балів свідчать про те, що «щоденні» емоції певною мірою ускладнюють взаємодію з людьми;

13 і більше балів говорять про те, що емоції шкодять встановленню контактів з оточуючими, можливо досліджуваному притаманні якісь дезорганізуючі реакції чи стани.

Треба звернути увагу на те, чи немає в досліджуваного конкретних емоційних бар'єрів: невміння керувати емоціями, дозувати їх; неадекватний прояв емоцій; негнучкість та невиразність емоцій; домінування негативних емоцій; небажання зближуватися з людьми на емоційній основі (це ті параметри, за якими набрано 3 і більше балів).

Для початкової діагностики (констатувальний етап) використовувався тест В.Ф. Ряховського на визначення загального рівня комунікабельності особистості. Отримані дані дозволили виділити реальні рівні сформованості комунікації (рівнів «дуже низький» та «дуже високий» не було виявлено в обох групах студентів) і визначити ряд чинників, що забезпечують формування комунікативної культури студентів контрольної та експериментальної груп (рисунок 2.1.).

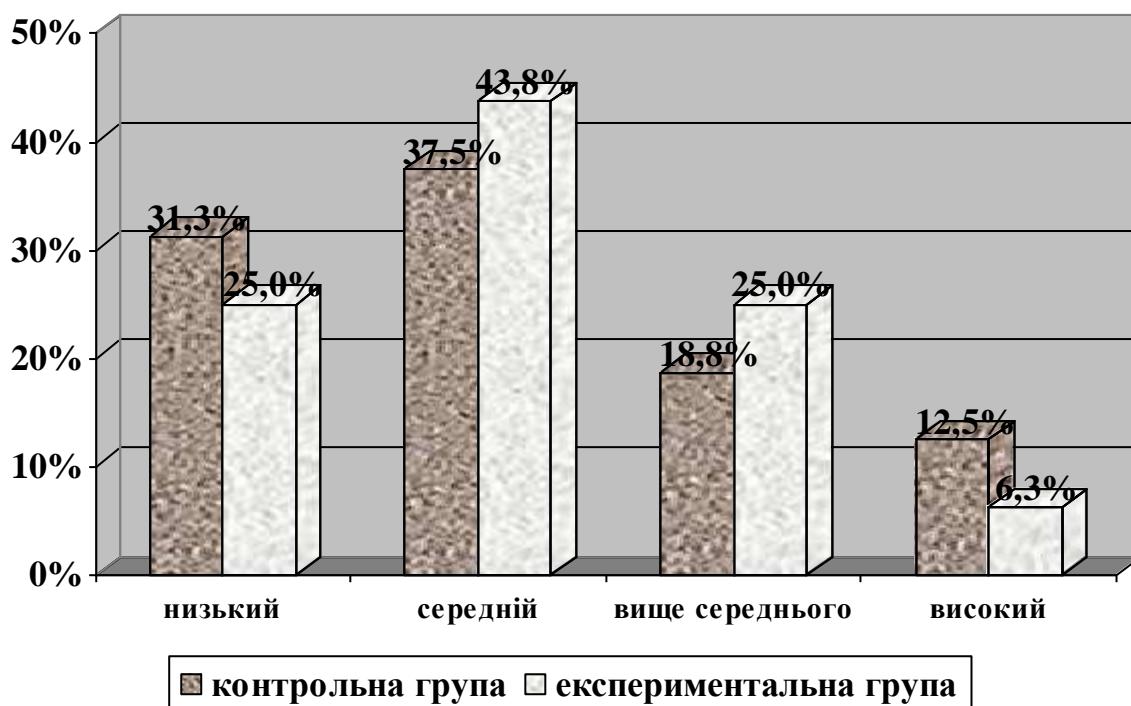

Рис. 2.1. Рівні розвитку комунікабельності студентів (констатувальний етап)

Як видно з рисунка, 31,25% студентів контрольної групи та 25% студентів-психологів експериментальної групи мають низький рівень комунікабельності, тобто вони набрали 25-28 балів, що по критеріях тесту означає: ці студенти неговіркі і замкнуті, віддають перевагу самоті. Нова робота і необхідність нових контактів якщо і не ввергає їх в паніку, то надовго виводить з рівноваги. Вони знають цю особливість характеру і бувають незадоволені собою.

Середній рівень комунікабельності (19-24 бали) мають 37,5% майбутніх психологів КГ та 43,75% студентів-психологів ЕГ. Ці студенти до певної міри товариські і в незнайомій обстановці відчують себе цілком упевнено. Та все ж з новими людьми сходяться з оглядкою, в спорах і диспутах беруть участь неохоче. У їх висловах деколи дуже багато сарказму без всякої на те підстави.

Комунікабельність вище середнього рівня (14-18 балів) мають 18,75% студентів-психологів контрольної групи та 25% студентів експериментальної

групи. Для цих студентів характерна нормальна комунікабельність: вони допитливі, охоче слухають цікавого співбесідника, достатньо терплячі в спілкуванні з іншими, відстоюють свою точку зору без запальності; без неприємних переживань йдуть на зустріч з новими людьми; в той же час не люблять галасливих компаній.

Високий рівень комунікабельності мають лише 12,5% досліджуваних КГ та 6,25% студентів ЕГ. Такі студенти вельми товариські, цікаві, балакучі, люблять висловлюватися по різних питаннях, охоче знайомляться з новими людьми; люблять бути в центрі уваги, вони можуть розлютитися, але швидко заспокоюються.

Отримані в ході проведення психологічного тесту В.Ф. Ряховського дані в деякій мірі підтвердилися методикою «Особистісний опитувальник Л.П. Калінінського». Метою опитувальника було виявлення рівня організаторських і комунікативних якостей особистості студента.

В ході обробки ключів (кожного досліджуваного) для визначення профілю особистісних якостей підраховувалося число узятих в кружок цифр окремо за кожною вертикальною шкалою.

Ці цифри означають ступінь вираженості кожного з критеріїв: 1. спрямованість; 2. діловитість; 3. домінування; 4. упевненість в собі; 5. вимогливість; 6. упертість, негативізм; 7. поступливість; 8. залежність; 9. психологічний такт; 10. чуйність.

Є чотири рівні вираженості або зони:

- 0-4 бали – низький рівень (номінальна зона);
- 4-8 балів – середній рівень (потенційна зона);
- 8-12 балів – високий рівень (перспективна зона);
- понад 12 балів – дуже високий рівень (суперзона).

Таким чином, були отримані наступні результати (рисунок 2.2.):

– у 31,25% досліджуваних контрольної групи та 25% студентів експериментальної групи виявлено низький рівень вираженості організаторських і комунікативних якостей;

– у половини студентів (50,0%) як контрольної так і експериментальної груп спостерігається середній рівень вираженості організаторських і комунікативних якостей;

– 18,75 % респондентів КГ та 25% студентів ЕГ показали високий рівень вираженості організаторських і комунікативних якостей.

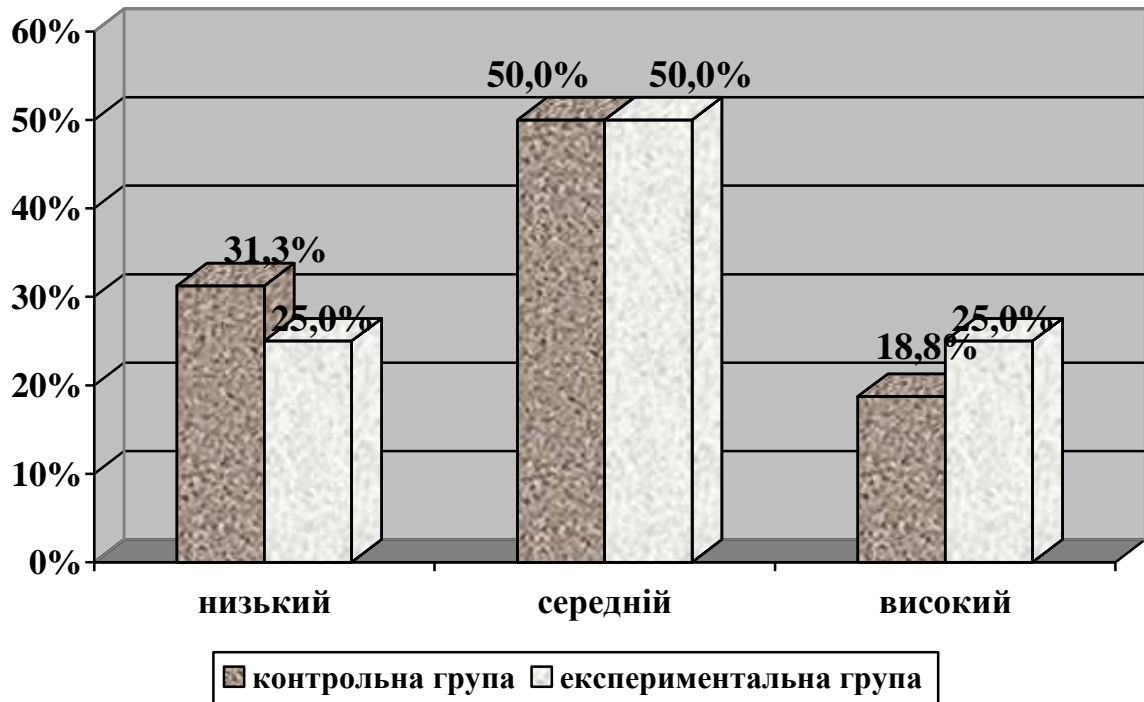

Рис. 2.2. Рівень сформованості організаторських і комунікативних якостей особистості студентів (констатувальний етап)

Аналіз результатів (рисунок 2.2.) показав, що студенти-психологи з низьким рівнем вираженості організаторських і комунікативних якостей (31,25% - контрольна група та 25% - експериментальна група):

- не здатні працювати колективно і для колективу;
- психологічно не готові до організаторської діяльності в професійній сфері, хоча для них характерні деякі ділові якості студентів як організатора;
- бажають бути лідерами, але не прагнуть до цього;
- не упевнені в собі;
- у них відсутня емпатія;
- скептично відносяться до тих, що оточують;

- боязкі, готові поступитися без суперечки;
- вважають за краще підпорядкування іншим, чужій владі за відсутності самостійності свободи;
- у спілкуванні з тими, що оточують проявляють зайву поблажливість, яка поєднується з деякими відтінками конформізму;
- безкорисливо жертвують своїми інтересами.

Досліджувані з середнім рівнем вираженості якостей (по 50% у контрольній і експериментальній групах):

- здатні працювати колективно;
- не прагнуть до лідерства;
- прагнуть до створення хорошої думки про себе у тих, що оточують;
- прямолінійні, дратівливі, якщо зустрічають опір, проявляють агресію;
- чинять опір будь-якому впливу, агресивні у відношенні з лідерами;
- мимоволі наслідують, неусвідомлено залежать від кого-небудь або чого-небудь;
- невпевнені в собі, слухняні;
- злагідні, природні в обігу;
- не прагнуть до особистісної вигоди, їм властиві самовіддача, опіка над слабкими і беззахисними.

Досліджувані з високим рівнем вираженості комунікативних якостей (18,75% - контрольна група і 25% - експериментальна група):

- здатні працювати колективно і для колективу;
- психологічно готові до організаторської діяльності в професійній сфері, для них характерна динамічність і перспективність як організатора;
- прагнуть до лідерства;
- переконані у власних силах, сподіваються на себе, честолюбні;
- в міру вимогливі, для них характерна сила волі, ригідність реакції, рішуча і категорична форма прохань, наполегливі в досягненні мети, відкриті і прямолінійні;

- уперті, прагнуть добитися свого, відстоювати свою позицію;
- схильні до компромісів;
- слухняні, схильні до переживання;
- тактовні: виражено відчуття міри, такту у взаєминах з людьми, з урахуванням їх індивідуальних особливостей;
- швидко знаходять потрібний тон при першому знайомстві, контактах;
- товариські і злагідні, природні в обігу;
- легко відгукуються на чужі потреби, готові допомогти;
- чутливі до поведінки інших;
- уміють співпереживати.

Результати отримані за методикою «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» (за В.В. Бойко) показали (таблиця 2.1), що студенти-психологи з низькими (18,75% у контрольній групі і 6,25% у експериментальній групі) і високими (12,5% у контрольній групі, 18,75% у експериментальній групі) балами складають невелику частину вибірки, решта вибірки розподілилася фактично порівну між тенденцією до малої кількості емоційних бар'єрів (31,25% - КГ і 37,5% - ЕГ) і тенденцією до високого показника (37,5% - КГ і 37,5% - ЕГ).

Таблиця 2.1

Результати за діагностикою емоційних бар'єрів у спілкуванні
(констатувальний етап)

Студенти	Кількість балів			
	не більше 5 балів	6-8 балів	9-12 балів	13 і більше балів
Контрольна група	18,75%	31,25%	37,5%	12,5%
Експериментальна група	6,25%	37,5%	37,5%	18,75%

Одержані дані (таблиця 2.1) свідчать про наявність двох рівних груп студентів-психологів із низькими емоційними бар'єрами у спілкуванні та

студентів, що зазнають труднощів у спілкуванні, із високими значеннями шкали емоційних бар'єрів. Основною проблемою в спілкуванні майбутніх психологів виступає невчасне або невідповідне проявлення емоцій, що заважає встановлювати контакт у спілкуванні. Проте, при цьому не втрачається здатність узяти свої емоції під контроль, здатність до гнучкого емоційного реагування. Відчуженість у спілкуванні також не є проблемою для студентів-психологів і виражена слабо.

За результатами проведених методик, бесід та спостереження на констатувальному етапі було виділено три рівня сформованості комунікативної культури студентів: високий, середній і низький.

Високий рівень комунікативної культури. У таких студентів спостерігається високий рівень комунікабельності та готовності до професійного спілкування: вони вельми товариські, цікаві, балакучі, люблять висловлюватися по різних питаннях, охоче знайомляться з новими людьми.. Рівень вираженості організаторських і комунікативних якостей високий: здатні працювати колективно і для колективу, психологічно готові до організаторської діяльності в професійній сфері, для них характерна динамічність і перспективність як організатора; прагнуть до лідерства; переконані у власних силах, сподіваються на себе, честолюбні; в міру вимогливі, для них характерна сила волі, ригідність реакції, рішуча і категорична форма прохань, наполегливі в досягненні мети, відкриті і прямолінійні; схильні до компромісів.

Середній рівень комунікативної культури. Для цих студентів характерний середній рівень комунікабельності та готовності до професійного спілкування: вони до певної міри товариські і в незнайомій обстановці відчують себе цілком упевнено, але з новими людьми сходяться з оглядкою, в спорах і диспутах беруть участь неохоче. Рівень вираженості організаторських і комунікативних якостей середній: здатні працювати колективно; не прагнуть до лідерства; прямолінійні, дратівливі; мимоволі наслідують, неусвідомлено залежать від кого-небудь або чого-небудь; невпевнені в собі, слухняні; не

прагнуть до особистісної вигоди, їм властиві самовіддача, опіка над слабкими і беззахисними.

Низький рівень комунікативної культури. Для цих студентів характерний низький рівень комунікабельності та готовності до професійного спілкування: вони неговіркі і замкнуті, віддають перевагу самоті, нова робота і необхідність нових контактів якщо і не ввергає їх в паніку, то надовго виводить з рівноваги. Рівень вираженості організаторських і комунікативних якостей низький: не здатні працювати колективно і для колективу; психологічно не готові до організаторської діяльності в професійній сфері, хоча для них характерні деякі ділові якості студентів як організатора; бажають бути лідерами, але не прагнуть до цього; не упевнені в собі; у них відсутня емпатія; вважають за краще підпорядкування іншим, чужій владі за відсутності самостійності свободи; безкорисливо жертвують своїми інтересами

Отже, за узагальненими даними проведених методик на констатувальному етапі експерименту встановлено, що на високому рівні сформованості комунікативної культури перебувають лише 18,75% студентів-психологів контрольної групи та 12,5% студентів експериментальної групи. На середньому рівні знаходяться 62,5% студентів контрольної групи та 50% студентів-психологів експериментальної груп. Низький рівень комунікативної культури виявлено у 31,25% студентів контрольної групи та у 25% студентів експериментальної групи (рисунок 2.3).

Таким чином, після початкових зрізів (констатувальний етап) були виділені наступні проблеми:

- низький рівень товарищкості і комунікабельності;
- психологічна неготовність до організаторської і комунікативної діяльності в професійній сфері;
- невпевненість в собі і своїх силах;
- боязкість і замкнутість;
- відсутність самостійності в думках невміння спілкуватися на професійному рівні.

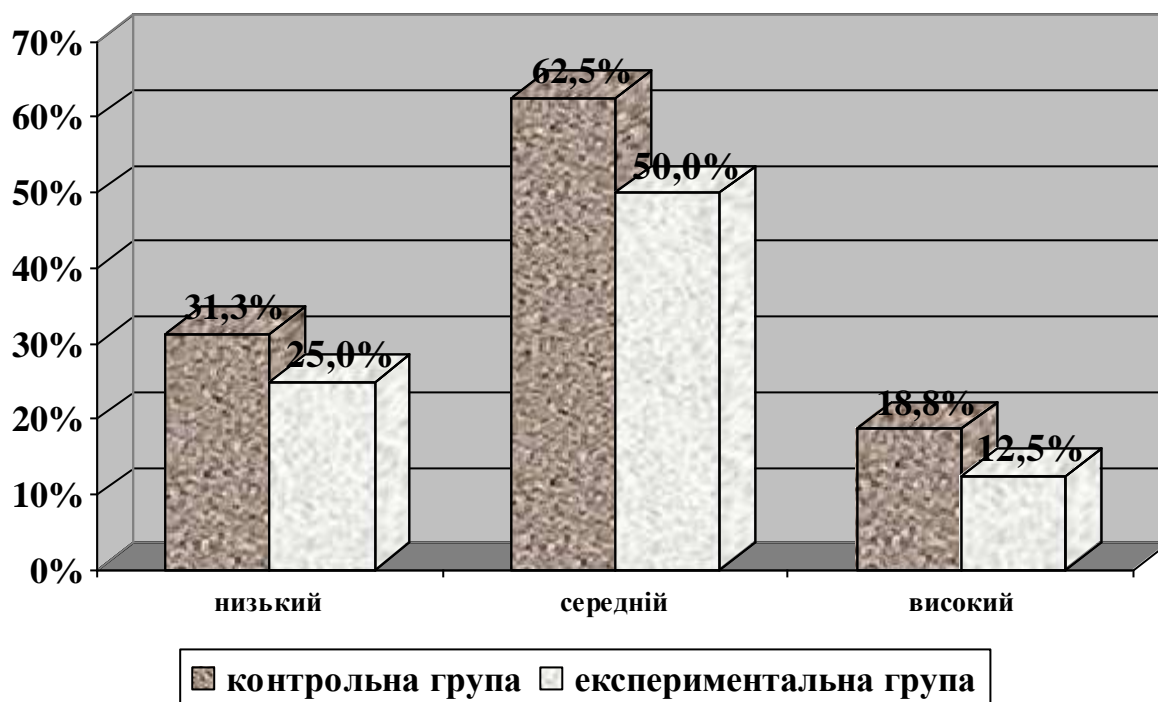

Рис. 2.3. Рівні сформованості комунікативної культури у студентів (констатувальний етап)

Констатувальний етап завершився розробкою програми курсу «Основи педагогічного спілкування» (Додаток А). Цей курс було впроваджено у експериментальній групі студентів.

2-й етап – формувальний.

Формувальний етап направлений на формування у студентів закладу вищої освіти комунікативної культури. Для цього необхідно враховувати наступні умови:

1. Створення і забезпечення сприятливого психологічного клімату в групі, що ініціює прагнення членів колективу до суб'єкт - суб'єктним відносин як домінуючим.

2. Забезпечення комфортної і конструктивної взаємодії викладачів закладу вищої освіти і студентів, що припускає їх взаємну увагу один до одного, як до особистості зі своїми достоїнствами і недоліками, можливостями, проблемами, тобто забезпечення взаємин, що вимагають особистісно-орієнтоване спілкування.

3. Використання в процесі навчання студентів педагогічних технологій, що підтримують і реалізують психологічну культуру: сприятливий психологічний клімат, комунікативну культуру і суб'єкт-суб'єктні відносини.

Для цілеспрямованого формування комунікативної культури у студентів необхідне поєднання різних форм навчально-викладацької діяльності, проведення спеціально організованих курсів і тренінгів. У зв'язку з цим нами розроблений і упроваджений курс «Основи педагогічного спілкування» який проводився в експериментальній групі (див. додаток А). Контрольна група навчалася за традиційними методами.

Аналізуючи методику викладання курсу «Основи педагогічного спілкування», ми відзначаємо, що лекції направлені на формування наукових знань без зайвого спрощення або ускладнення, розширення меж інтелектуальних можливостей студентів. Інтерес до того, що вивчається, елементи емоційності і відсутність одноманітності в лекції створювали стимул для хорошого сприйняття.

При проведенні практичних занять широко використовувалися методи—метод аналізу ситуацій і ролеві ігри.

Мета методів активного навчання – формування комунікативної культури майбутніх фахівців, придбання умінь і навиків швидкої і достатньо точного орієнтування в ситуації спілкування, вирішення проблемної ситуації.

Відмінність полягає в тому, що метод аналізу ситуації припускає вільний вислів думок, дискусію – всі студенти стають учасниками обговорення, рішення комунікативної задачі є як би «колективним продуктом». Метод ролевої гри відрізняється від аналізу ситуацій внесенням елементів театралізації, можливістю моделювання реальних умов педагогічної діяльності, програвання тій або іншій ролі (педагога, студента, батька), що дає можливість «приміряти на себе» роль викладача, відчути свої сильні і слабкі сторони в культурі спілкування.

Ролева гра, пропонуючи моделі різних ситуацій спілкування, часто дозволяла вийти за звичні рамки поведінкових стереотипів, знаходити і активно використовувати нові невідомі їм і елементи культури спілкування, що не застосовувалися раніше. З цією метою при розігруванні яких-небудь ситуацій пропонувалися кожному студентіві обставини, роль і дії, найменш характерні для манери спілкування, що склалася у нього.

Ігровий характер сприяв також створенню на заняттях атмосфери психологічного комфорту, розкріпаченості, невимушеності. На відміну від більшої частини дисциплін вищої школи, направлених майже виключно на формування інтелектуальних знань і методик, курс «Основи педагогічного спілкування» значною мірою обернений і до емоційної сфери студента-майбутнього фахівця, що пред'являє особливі вимоги до психологічного клімату занять.

Для успішного формування комунікативної культури ми вважали за необхідне детально аналізувати результати кожної вправи, якщо можливо, намагатися знаходити інші варіанти вирішення проблеми, звертаючи увагу не тільки на принципову правильність виконання завдання, але і на форму, в яку воно одягнене. Після розбору і обговорення було корисно дати випробовуваним можливість повторити вправу з урахуванням висловлених зауважень і побажань, вирішити наявну проблему іншим способом.

3-й етап – контрольний.

Метою даного етапу є завершення експериментальної роботи, проведення контрольного зрізу, аналіз і інтерпретація даних, порівняння та узагальнення отриманих результатів, формулювання висновків.

Для аналізу результатів експериментальної роботи з формування основ комунікативної культури у студентів закладу вищої освіти, були визначені наступні критерії:

- емоційність;
- культура мови;
- культура мислення.

Контрольний зріз проводився за допомогою тих самих методів, які застосовувалися на констатувальному етапі: спостереження за проведенням занять, проявом індивідуальних особливостей студентів у комунікативній діяльності, рівнем їхньої комунікабельності та готовності до професійного спілкування, бесіди зі студентами та викладачами, психологічний тест «Комунікабельність» (В.Ф. Ряховський), методика визначення організаторських та комунікативних якостей (Л.П. Калінінський), Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні (В.В. Бойко).

За узагальненими результатами проведених методик у контрольній та експериментальній групах студентів було встановлено наступне (рисунок 2.4.):

– у експериментальній групі 6,25% студентів мають низький рівень комунікативної культури, 50% студентів мають середній рівень, 43,8% студентів-психологів знаходяться на високому рівні комунікативної культури;

– у контрольній групі на низькому рівні перебувають 25% студентів, на середньому 56,25% студентів, високий рівень виявлено у 18,75% студентів-психологів.

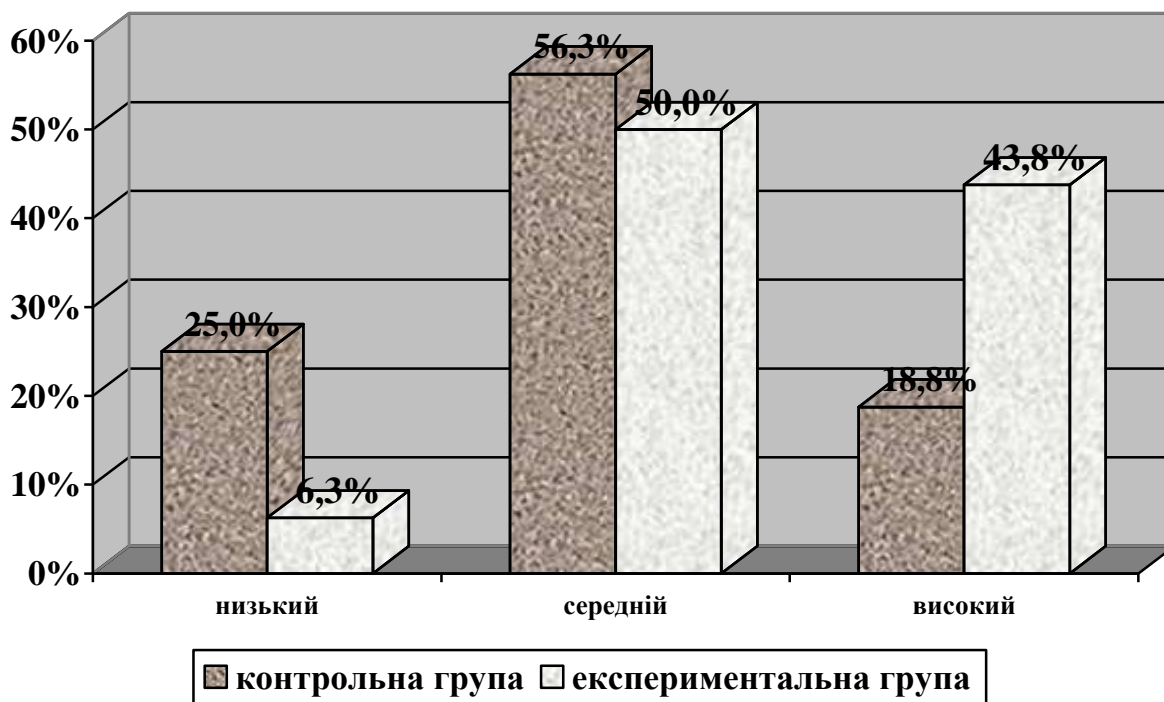

Рис. 2.4. Рівні сформованості комунікативної культури у студентів (контрольний етап)

Одержані результати дають підстави стверджувати, що в експериментальній групі спостерігається вищий і більш прогнозований рівень комунікативної культури. Зокрема на це вплинули заняття з курсу «Основи педагогічного спілкування» найважливішими напрямками роботи якого було виявлення і усвідомлення студентами особливостей своїх особистісних якостей, своїй комунікативній діяльності.

Аналіз бесід зі студентами і викладачами та спостережень за проведенням занять, проявом індивідуальних особливостей студентів у комунікативній діяльності, рівнем їхньої комунікабельності та готовності до професійного спілкування показав:

- поведінка студентів в умовах спілкування з одногрупниками і викладачами стала природнішою, частково це пов'язано з адаптацією до умов університетського навчання, а частково цьому сприяв проведений нами курс «Основи педагогічного спілкування»;

- студенти, у яких на початкових зрізах були низькі показники комунікабельності, до завершення курсу стали відкритішими, упевненішими в собі;

- студенти, які раніше були пасивними учасниками спілкування (тобто не вступали в дискусію), в даний час стали упевненішими;

- багато хто навчився розуміти психологічний стан людини по виразних рухах, міміці, жестах, пантоміміці, в процесі занять вони удосконалювали дискусію і інтонацію як засіб виразності мови;

- після проведення курсу «Основи педагогічного спілкування» у майбутніх психологів підвищилася комунікативна культура і психологічна компетентність, що є наслідком соціальної підготовки до професійної діяльності і надаючи можливість успішного вирішення в майбутньому соціально-психологічних проблем.

Таким чином, аналіз бесід зі студентами та викладачами і спостережень показав, що результати дослідження, отримані після проведення діагностики рівня сформованості комунікативної культури студентів закладу вищої освіти,

вірні. Результати бесід та спостереження показали, що при традиційній організації педагогічного процесу комунікативна культура у студентів буде нижча.

Отже, висунута в ході дослідження гіпотеза про те, що процес формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти буде здійснюватися продуктивно при дотриманні таких умов: зорієнтованість процесу формування комунікативної культури на розвиток особистості студентів; розроблення й упровадження в закладі вищої освіти курсу «Основи педагогічного спілкування» повністю підтвердилася.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі представлено теоретичне узагальнення та розв'язання проблеми формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти. Результати проведеного дослідження дали підстави зробити такі висновки.

На основі аналізу філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури встановлено, що комунікативна культура особистості є однією з провідних сутнісних характеристик сучасного фахівця, одним із важливих показників рівня фахової підготовки. Комунікативна культура є складовою частиною професійно-педагогічної культури людини й особистісної культури в цілому. Саме комунікативна культура виражає міру засвоєння особистістю комунікативного досвіду у вигляді знань, умінь, навичок; є вищим дієвим рівнем сформованості комунікативності як особливої особистісної якості, що сприяє успішному креативному прийому, розумінню, засвоєнню, використанню й передачі інформації.

Уточнено сутність поняття «комунікативна культура фахівця», яку розуміємо як інтегровану характеристику особистості як суб'єкта професійної діяльності, яка забезпечує реалізацію професійної компетентності в комунікативній діяльності у процесі його діяльності і водночас сприяє його особистісному та професійному зростанню.

Спираючись на сучасні дослідження у сфері спілкування, взаємостосунків і взаємодії суб'єктів і об'єктів, у структурі комунікативної культури виділено такі складові: світоглядна складова: система поглядів, переконань, принципів, знань і цінностей, етичних і естетичних норм; мотиваційна складова: мотиви комунікативної поведінки, комунікативні установки, професійна спрямованість; власне комунікативна складова: комунікативні вміння і навички (вербальні, невербальні), культура і змістовність мовлення; емоційно-вольова складова: емпатія, тактовність, витримка, толерантність, почуття гумору; конструктивна

складова: адекватне сприйняття і самооцінка, гнучкість, рефлексивні здібності, здатність прогнозувати розвиток взаємостосунків і взаємодії.

Встановлено, що домінантою комунікативної культури особистості є спілкування, яке має діяльнісний характер і забезпечує включення людини в соціум і культуру, підтримує позитивний характер комунікативного процесу, виявляє доброзичливе ставлення до співрозмовників, дозволяє людині створювати конструктивну комунікативну ситуацію і знаходити адекватний спосіб поведінки у ній. Психологічні механізми сприймання й розуміння один одного, взаємовплив і рольова поведінка реалізуються в комунікативній культурі, яка є провідним важелем формування й розвитку міжособистісних відносин.

З'ясовано, що формування комунікативної культури студентів виступає однією з основних умов процесу виховання. Ефективність формування комунікативної культури майбутніх фахівців в умовах сучасної професійної підготовки багато в чому залежить від знання норм, цінностей і установок, що реалізуються в спілкуванні; відношення до людини як суб'єкта спілкування; знання психології спілкування, яке повинне будуватися на принципах довіри, взаєморозуміння, співпраці.

Виявлено та теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти: зорієнтованість процесу формування комунікативної культури на розвиток особистості студентів (забезпечує особистісний розвиток і саморозвиток, сприяє досягненню максимальної ефективності та результативності у професійній діяльності); розроблення й упровадження в закладі вищої освіти курсу «Основи педагогічного спілкування». (передбачає опанування етичних правил і психологічних основ комунікативної взаємодії для розвитку соціально та професійно важливих якостей).

Експериментально перевірено ефективність запропонованих педагогічних умов формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Встановлено, що на констатувальному етапі 31,25% студентів контрольної групи та 25% студентів експериментальної групи мають низький рівень сформованості комунікативної культури, 62,5% студентів контрольної групи та 50% студентів експериментальної групи перебувають на середньому рівні, високий рівень показали лише 18,75% студентів контрольної групи та 12,5% студентів експериментальної групи.

Результати перевірки рівнів сформованості комунікативної культури студентів після впровадження педагогічних умов дали підстави стверджувати, що в експериментальній групі спостерігається вищий і більш прогнозований рівень комунікативної культури. Студенти експериментальної групи знаходяться переважно на середньому (50%) та високому (43,75%) рівнях сформованості комунікативної культури, а контрольної на низькому (25%) та середньому (56,3%) рівнях. Узагальнені дані щодо вивчення рівнів сформованості комунікативної культури у студентів свідчать про низький відсоток в експериментальній групі студентів із низьким рівнем комунікативної культури.

Отже, висунута в ході дослідження гіпотеза про те, що процес формування комунікативної культури студентів в процесі професійної підготовки у ЗВО буде здійснюватися продуктивно при дотриманні таких умов: зорієнтованість процесу формування комунікативної культури на розвиток особистості студентів; розроблення й упровадження в закладі вищої освіти курсу «Основи педагогічного спілкування» повністю підтвердилася.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/>.
2. Акімова А. П., Кухарев Н. В. Про етику педагогічного спілкування. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2006. №1. С. 104-105.
3. Аксенова Г. И. Студент как субъект образовательного процесса. Москва; Рязань : РИНФО, 1998. 176 с.
4. Амеліна С. М. Теоретико-методичні основи формування культури професійного спілкування студентів вищих аграрних навчальних закладів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Харків, 2008. 40 с.
5. Андреева Г. М. Социальная психология : учебн. для высш. учебн. завед.. Москва : Аспект Пресс, 1998. 376 с.
6. Балл Г. О. Категорія культури у визначенні орієнтирів освіти. *Діалог культур у світовому контексті. Філософія освіти* : зб. наук. праць. Львів : Сполом, 2002. С. 122-131.
7. Барановська Л. В. Дидактичний аспект професійного вербального спілкування. *Педагогіка і психологія професійної освіти* : наук.-метод. журнал. 2000. № 1. С. 140-145.
8. Белова С. В. Функции учебного диалога в усвоении ценностно-смыслового содержания гуманитарных предметов : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Волгоград, 1995. 22 с.
9. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання : навч.-метод. посібн.. Київ : ІЗМН, 2003. 204 с.
10. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід : рефлексивний аналіз застосування. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи* : бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 45–50.
11. Бондаревская Е. В. Педагогическая культура. *Инновационная школа*. 1997. № 3. С. 7–8.

12. Бондаревская Е. В., Белоусова Т. Ф. Основы педагогической культуры учителя: Программа и рекомендации к специализированному курсу. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 25 с.
13. Брига Т. Р. Інтерактивне навчання як форма організації пізнавальної діяльності. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. Київ ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. Вип. 26. С. 237–242.
14. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : підручник. 2-ге вид., без змін. Київ : КНЕУ, 2006. 384 с. URL: <http://6201.org.ua/load/39-1-0-149>.
15. Бутенко Т. О. Формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2011. 19 с.
16. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація : навчальний посібник. Київ : Академія, 2006. 256 с. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/412009.pdf.
17. Вудкок М., Френсис Д. Раскрепощенный менеджер. Для руководителя-практика. Москва : Дело, 1991. 320 с.
18. Выготский Л. С. Психология искусства. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 480 с.
19. Гаврилюк О. О. Формування комунікативної культури майбутніх учителів засобами позааудиторної роботи : автореф. дис. ... канд пед. наук : 13.00.04. Кіровоград, 2007. 21 с. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/338673.html>.
20. Ганніченко Т. А. Формування комунікативної компетенції майбутніх економістів засобами дидактичної гри у процесі мовної освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 . Херсон, 2009. 21 с. URL: <https://mydisser.com/ua/avtoref/view/9856.html>
21. Годлевська Д. М. Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2007. 21 с.

22. Гончар Т. І. Теорії особистості в контексті проблеми формування комунікативної культури. *Наукові записки Рівненського держ. гуман. ун-ту*. 2011. Вип. 17. С. 149-153. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Uk_msshr/2011_17_2/gonchar.pdf.
23. Горянина В. А. Психология общения : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Академия, 2002. 416 с.
24. Грехнев В. С. Культура педагогического общения : кн. для учителя. Москва : Просвещение, 1990. 144 с.
25. Гришкова Р. О. Діалог культур як проблема сучасної освіти. *Наукові праці Миколаївської філії Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія»*. Миколаїв, 2001. Вип. 1. С. 12-15.
26. Ерасов Б. С. Социальная культурология : учебник для студентов высших учебных заведений. Москва : АО «Аспект-Пресс», 1998. 228 с.
27. Євтух М. Б. Постать Антона Макаренка – світ організованого творення людини. *Витоки педагогічної майстерності. Серія. Педагогічні науки* : збірник наукових праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В.Г. Короленка. Полтава, 2008. Вип. 4. С. 44-48.
28. Євтух М. Б., Сердюк О. П. Соціальна педагогіка : підручник. 2-ге вид., стереотип. Київ : МАУП, 2003. 232 с.
29. Жуков Ю. М. Эффективность делового общения. Москва : Знание, 1988. 64 с.
30. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учеб. для вузов. 2-е. изд., дополн., исправ. и перераб. Москва : «Логос», 2000. 384 с.
31. Знаменская С. В. Педагогические условия формирования коммуникативной культуры студентов в процессе профессиональной подготовки в вузе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Ставрополь, 2004. 210 с.
32. Зязюн І. А., Крамущенко Л. В., Кривонос І. Ф. Педагогічна майстерність : підручник / за ред. І. А. Зязюна. 2-ге вид., доп. і переробл. Київ: Вища школа, 2004. 422 с.

33. Исаев И. Ф. Профессионально–педагогическая культура преподавателя : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Академия, 2002. 208 с.
34. Каган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений. Москва : Политиздат, 1988. 315 с.
35. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. Москва : Просвещение, 1987. 190 с.
36. Климчук В. О. Факторний аналіз : використання у психологічних дослідженнях. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 8. С. 43-48.
37. Колток Л. Шляхи та засоби реалізації педагогічного дискурсу у вищій школі. *Вища освіта України*. 2007. №2 (25). С. 77-82.
38. Краткий психологический словарь / под общей ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. 2-е изд., расшир., испр. и доп. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 213 с.
39. Кручек В. А. Формування комунікативних умінь студентів вищих аграрних закладів освіти в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2004. 19 с.
40. Куринная А. Ф. Проблема развития коммуникативных умений и навыков в современной методической науке. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості*. Київ-Запоріжжя. 2001. С. 56-62.
41. Кучер А. Г. Підходи до вирішення психолого-педагогічних умов формування комунікативних умінь. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2011. № 37. С. 101–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2011_37_16
42. Леонтьев А. А. Психология общения. 3-е изд. Москва : Смысл, 1999. 365 с.
43. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения. Москва : Педагогика, 1986. 143 с.
44. Литвин А. В. Методологічні засади поняття «педагогічні умови : на допомогу здобувачам наукового ступеня. Львів : СПОЛОМ, 2014. 76 с

45. Лобанов А. А. Основы профессионально-педагогического общения : учеб. пособ. Москва : Академия, 2002. 260 с.
46. Лозовой В. О., Уманець О. В., Ценко М. Б. Культура особистості та етика у діловому спілкуванні. Харків : Регіон-інформ, 2006. 140 с.
47. Лузянина Л. Л. Коммуникативная культура учителя и педагогические условия ее развития. *Вестник Омского университета*. 2002. № 3. С. 93-96.
48. Макарская Л. В. Подготовка будущего учителя к нравственному воспитанию учащихся : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Минск, 1988. 19 с.
49. Максименко С. Д., Заброцький М. М. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування). Київ : Главник, 2005. 252 с.
50. Малахов В. А. Етика спілкування : навч. посіб.. Київ : Либідь, 2006. 400 с..
51. Малик Ю. І. Розвиток комунікативних навичок як важливий чинник успішної діяльності державних службовців. *Державне управління : теорія і практика* : електронне наукове фахове видання. 2009. № 2 (10). URL: http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Malyk.pdf.
52. Мальований Ю. І. Форми навчання. *Енциклопедія освіти* / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 965–966.
53. Манько В. М. Дидактичні умови формування у студентів професійнопізнавального інтересу до спеціальних дисциплін. *Соціалізація особистості* : зб. наук. пр. Київ : Логос, 2000. Вип. 2. С. 153–161.
54. Мартин Л. Общение со сверстниками и решение задач. *Психологический журнал*. 1983. Т. 4, № 6. С. 84-89.
55. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навчальний посібник. 4-е вид., доп. Київ : ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2003. 616 с.
56. Мудрик А. В. Учитель: мастерство и вдохновение. Москва : Просвещение, 1987. 160 с.
57. Мясищев В. Н. Психология отношений. Москва : Институт практической психологии, Воронеж: НПО «МОД ЭК», 1995. 356 с.

58. Нечаева Л. В. Подготовка студентов педагогических институтов к взаимодействию с учащимися : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харьков, 1991. 18 с.
59. Общение и оптимизация совместной деятельности / под ред. Г. Андреевой и Я. Яноушека. Москва : МГУ, 1987. 300 с.
60. Основы теории коммуникации : учебник / под ред. проф. М. А. Василика. Москва : Гардарики, 2003. 615 с.
61. Плескунов В. М. Функция организационных форм обучения в формировании у учащихся умения работать в коллективе : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Москва, 1986. 186 с.
62. Полонский В. М. Словарь по образованию и педагогике. Москва : Высш. шк. 2004. 512 с.
63. Радзиховский Л. А. Диалог как единица анализа сознания. *Признание и общение*. Москва, 1988. С. 27.
64. Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология : учебное пособие для психологов и педагогов. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 416 с.
65. Рибалка В. В. Психологія праці особистості : навчально-методичний посібник. Київ-Кременчук : ПП Щербатих, 2006. 76 с.
66. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1973. 424 с.
67. Рубцов В. В. Совместная деятельность как проблема генетической психологии. Психологический журнал. 1989. Т. 10, № 3. С. 8-16.
68. Руденко Л. А. Теоретичні та методичні засади формування комунікативної культури майбутніх фахівців сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Львів, 2016. 509 с.
69. Рудь М. Г. Формирование коммуникативной культуры будущего учителя начальных классов в педагогическом колледже : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Ростов-на-Дону, 1999. 132 с.

70. Садова В. В. Формування комунікативної культури вчителів початкових класів у процесі методичної роботи 2000 года : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2000. 18 с. URL: <http://disser.com.ua/contents/9187.html>.
71. Садовская В. С., Ремизов В. А. Основы коммуникативной культуры. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2011. 206 с.
72. Сарновська С. О. Сучасна соціальна комунікативна культура (філософсько-методологічний аналіз) : автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2000. 18 с.
73. Семенова М. А. Формирование общего способа решения класса задач в условиях коллективной деятельности. *Вопросы психологии*. 1997. № 3. С. 64–65.
74. Словарь иностранных слов / под ред. А. П. Сковородникова. 2-е изд. Москва : Флинта [и др.], 2009. 480 с.
75. Словарь русского языка : в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. Москва : Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. Т. 2. 672 с.
76. Словник-довідник з професійної педагогіки / ред.-упоряд. А. В. Семенова. Одеса : Пальміра, 2006. 272 с.
77. Теоретико-методичні основи підготовки керівників до оцінювання результатів діяльності загальноосвітнього навчального закладу : монографія / Г. В. Єльнікова та ін. Київ : УМО, Педагогічна думка, 2012. 220 с.
78. Тимченко І. І. Формування комунікативної культури студентів як шлях до підготовки спеціалістів. *Теоретичні питання освіти та виховання*: збірник наукових праць. Київ : КДЛУ, 2000. Вип. 10. С.141-144.
79. Туранина Н. А., Барабанова Ю. Н. Формирование речевого идеала современного специалиста. *Среднее профессиональное образование*. 2013. № 6. С. 21–22.
80. Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб.. Київ : Кондор, 2011. 628 с. URL: <https://studfiles.net/preview/5198982/>.

81. Філоненко М. М. Психологія спілкування : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2008. 224 с. URL: http://nemishaieve-school1.edukit.kiev.ua/Files/downloads/Psiholog_spilk-Filonenko.pdf.
82. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Голов. Ред. УРЕ, 1986. 800 с.
83. Философский энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. Москва : Гардарики, 2004. 1072 с.
84. Черри К. Человек и информация. Критика и обзор / пер. с англ. В. И. Кули и В. Я. Фридмана. Москва : Связь, 1972. 368 с.
85. Чмут Т. К., Чайка Г. Л. Етика ділового спілкування : навч. посіб. 6-те вид., випр. і доп. Київ : Знання, 2007. 230 с.
86. Cormier S. La communication et la gestion. Québec : Université de Québec, 2006. 247 p.

Додаток А

Курс «Основи педагогічного спілкування»

Завдання курсу «Основи педагогічного спілкування» полягають у: вивченні основ психології професійного спілкування; розвитку особистісних і професійних комунікативних якостей майбутніх фахівців; формуванні умінь конструктивної комунікативної взаємодії; виробленні навичок професійного ведення діалогу за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування; практичному застосуванні отриманих знань, умінь і навичок професійної комунікативної взаємодії у змодельованих виробничих ситуаціях

Зміст даного курсу складають лекційні та практичні заняття.

Теоретична частина курсу включає інформацію з основ психології особистості та психологічних основ комунікативної взаємодії, сутність комунікативної культури особистості, її ціннісну і практичну значущість для професійної діяльності тощо.

Практична частина курсу спрямована на: вдосконалення особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців; формування умінь конструктивно спілкуватися, встановлювати і підтримувати контакти з іншими людьми; адекватне та ефективне використання невербального і вербального каналів спілкування у професійній діяльності; подолання комунікативних бар'єрів; володіння способами саморегуляції і самоконтролю в процесі міжособистісної комунікативної взаємодії, вироблення навичок професійного ведення виробничого діалогу тощо.

Курс складається з 8 лекційних і 12 практичних годин.

ТЕМА 1. Спілкування як взаємодія.

Лекція (2 години).

Мета: дати уявлення про поняття спілкування, його види, функції, сторони спілкування. Розкрити сутність комунікативної культури особистості, її ціннісну і практичну значущість для професійної діяльності.

Основні поняття: спілкування, комунікація, вербальна комунікація, невербальна комунікація, комунікативна культура.

Форма проведення: лекція-дискусія.

Практичне заняття (4 години).

Мета: вдосконалення особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців.

Питання для обговорення:

1. Визначення спілкування, комунікативної культури.
2. Види спілкування, їх класифікація та функції.
4. Цінність і практична значущість комунікативної культури для професійної діяльності.

5. Виконання практичних завдань: сприйняття психічного стану людини; емпатія як засіб пізнання людьми один одного; вдосконалення особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців.

ТЕМА 2. Педагогічне спілкування як творчий процес.

Лекція (2 години).

Мета: отримання знань про спрямованість комунікативної діяльності на взаємодію з іншою людиною в конкретній комунікативній ситуації, а також знання з основ психології професійного спілкування.

Основні поняття: педагогічне спілкування, комунікативні уміння, комунікативні емоції.

Форма проведення: лекція-бесіда.

Практичне заняття (4 години).

Мета: формування умінь конструктивно спілкуватися, встановлювати і підтримувати контакти з іншими людьми з урахуванням вікових, статусних та соціально-рольових характеристик.

Питання для обговорення:

1. Особливості педагогічного процесу спілкування.
2. Види і функції педагогічного спілкування.
3. Взаємодія з іншою людиною в конкретній комунікативній ситуації.

4. Основи психології професійного спілкування

4. Практичне завдання: деякі елементи техніки мови; інтонаційна виразність; розвиток умінь конструктивного спілкування.

ТЕМА 3: Спілкування у професійній діяльності.

Лекція (4 години)

Мета: Дати поняття про культуру спілкування, важливість її в комунікативній культурі педагога. Основи культури педагогічного спілкування, ознаки педагогічної культури, елементи культури педагогічного спілкування, роль культури мови в педагогічному спілкуванні. Особливості педагогічного такту в спілкуванні, взаємозв'язок педагогічного завдання в культурі спілкування.

Основні поняття: культура, педагогічна культура, педагогічний такт, культура особи, мова, культура мови, такт, педагогічне завдання.

Форма проведення: лекція-бесіда.

Практичне заняття (4 години)

Мета: подолання комунікативних бар'єрів; володіння способами саморегуляції і самоконтролю в процесі міжособистісної комунікативної взаємодії, закріпити знання тренінговими заняттями, вправа в умінні швидко і точно орієнтуватися в складній ситуації спілкування, формування здатності вирішувати задану комунікативну задачу, формування педагогічного такту, виявлення і вдосконалення індивідуального стилю комунікативної діяльності.

Питання для обговорення:

1. Культура педагогічного спілкування.
3. Особливості педагогічного такту в спілкуванні.
3. Невербальні та вербальні канали спілкування у професійній діяльності.
4. Практичне завдання:
 - формування природності, виразності поведінки майбутнього фахівця в публічній обстановці;
 - розвиток навиків комунікативної культури;
 - вирішення педагогічних завдань методом ролевої гри.

ВПРАВИ І РОЛЕВІ ІГРИ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ КУРСУ «ОСНОВИ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ»

Тема 1. Сприйняття психологічного стану людини.

Матеріал: фотографії із зображенням людей різної підлоги і віку в різних психічних станах.

Оскільки використовуються не фотоеталони певних емоцій людини, а фотопортрети, потрібно приділяти більше уваги вправі в швидкому і точному розумінні психічного стану; до аналізу ж окремих елементів виразних рухів звертатися в основному в тих випадках, коли визначення психологічного стану викликає утруднення або розбіжності.

Вправа 1. Протягом короткого часу демонструються фотографії людей, чий психічний стан в даний момент можуть бути віднесені до простих емоцій і виразно виражені мімічно і пантомімічно. Студенти самостійно визначають емоційний стан людини, зображеної на фото. Пред'являється ціла серія фотографій подібного роду; поступовий час спостереження скорочується. Після кожної серії фото перевіряється правильність визначення студентами емоційного стану. Ті знімки, які викликають утруднення, розглядаються і обговорюються.

Вправа 2. Пропонується визначити, які події викликали або могли викликати емоції, зображені на фото: обставини, при яких вони могли виникнути. Виконання цього завдання вимагає уважнішого відношення до психологічного стану людини, відображеної на фотографії, дозволяє уловити відтінки емоцій, які часто важко назвати однозначними, допомагає подолати до певної міри бар'єри, пов'язані з відмінністю суб'єктивних сенсів в назві емоційних станів.

Вправа 3. Пропонуються фотографії із зображенням людей, чий психічний стан виражений менш виразно, або емоція, що переживається, складна. Час виконання завдання не обмежується, вчиться дається можливість ретельно розгледіти фотографію.

Завдання: якомога більш повно і точно охарактеризувати всі відтінки емоційного стану людини на фотографії, спробувати представити зразковий хід його думок, визначити, чим могла займатися людина в ту мить, коли був сфотографований, які події могли безпосередньо передувати даній миті, які можуть бути його дії в наступну хвилину.

Тема 2. Деякі елементи техніки мови.

1. Гімнастика для м'язів мовного апарату і мимічної мускулатури.

При виконанні вправ кожному потрібно користуватися маленьким дзеркалом, щоб контролювати точність рухів. Звертати увагу на те, щоб роботу залучалися тільки необхідні м'язи і не виникло напруги в решті м'язів особи і всього тіла.

Вправа «Гримаси». Дивлячись в дзеркало, будувати гримаси, передаючи мимікою різні емоції: гнів, радість, здивування, страх і так далі

2. Вправи для вдосконалення дикції.

Вправа. Вимовляєте ряд основних голосних ІЕАОУ:

- різко, поштовхами, імпульсний, уривчасто вимовляють кожен звук;
- на одному диханні, щоб звуки непомітно переходили один в іншій без різкої межі.

3. Робота з скоромовками.

Розучування скоромовок переслідує дві мета: по-перше, продовження вправ по відробітку дикції, по-друге, підготовка матеріалу для роботи над інтонаційною виразністю мови, для вправ по управлінню контактом. Вимовляти скоромовку спочатку поволі, перебільшено чітко, з напругою мовного апарату, вимовляючи всі звуки.

Поступово нарощувати темп, весь час стежачи за правильністю вимовлення всіх звуків.

Тема 3. Формування природності і виразності поведінки майбутнього фахівця в публічній обстановці.

Студенти по черзі виконують роль «вчителя», останні – «клас».

Вправа 1. «Вчитель» повинен виконати декілька простих дій:

- увійти до класу, поздороватися з «учнями», сісти, відкрити журнал; підняти ганчірку, що впала, книгу, розкрити або закрити вікно;
- дістати з портфеля книги, зошити, розкласти їх на столі, підготуватися до уроку.

Завдання «вчителя» – всією своєю поведінкою, кажучи якомога менше слів, найточніше передати різні відтінки настрою, відносини до «класу». «Учні» повинні «прочитати» по діях «вчителя», яке його настрій, чим воно викликане, які події могли передувати уроку.

Наприклад:

- вчитель розгніваний, оскільки дізнався, що клас зірвав урок педагога, у якого хворе серце;
- на попередньому уроці клас обдури вчителя, сказавши, що одна з вправ не була їм задано;
- вчитель повинен повідомити неприємну звістку, що клас розформовують, він знає, що це дуже засмутить хлоп'ят;
- напередодні вчитель був з цим класом на екскурсії (у театрі), де учні дуже погано поводитися, поставивши його в ніякове положення;
- у вчителя радісна звістка для класу: за 1-е місце в конкурсі їх нагородили туристичною поїздкою;
- напередодні вчитель пішов з школи, узявши з хлоп'ят слово, що вони закінчать прибирання на «відмінно», але кабінет був прибраний погано і так далі

Що кожен «вчиться» в ролі «вчителя» виконує вправу кілька разів з різним «підтекстом». Після однієї або декількох проб обговорень: чи вдалося «вчителю» передати свої відчуття, настрої, чи були його дії природними і послідовними, виразними.

За таким же сценарієм студенти-медики розігрують ролі «лікаря» і «пацієнта».

Якщо є така можливість, записатися в ролі вчителя (лікаря) на відеомагнітофон, це дасть можливість поглянути на себе з боку.

Вправа 2. Заготовивши яку-небудь інформацію, «вчитель» («лікар») повинен увійти до класу (лікарняну палату), привернути до себе увагу «учнів» («пацієнтів»), сказати, що хоче зробити повідомлення. На цьому місці етюд обривається. По поведінці «вчителя» («лікаря»), інтонації його першої фрази «учні» («пацієнти») повинні вгадати зразковий характер майбутнього повідомлення і так далі.